

Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (4)

Prehistòria de la Península Ibèrica (1905)

[Archaeological Lectures by Pelegrí Casades (4)
Prehistory of the Iberian Peninsula (1905)]

JORDI VIDAL

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Amb aquest article continuem la publicació del llarg cicle de conferències arqueològiques que Pelegrí Casades i Gramatxes va pronunciar al Centre Excursionista de Catalunya a partir de 1905. En aquesta ocasió presentem el manuscrit de la conferència que va dictar l'11 de novembre de 1905 sobre prehistòria de la península Ibèrica.

Paraules clau: historiografia, Émile Cartailhac, Joan Vilanova i Piera, Henri i Louis Siret

Abstract: With this article we continue the publication of the long series of archaeological lectures that Pelegrí Casades i Gramatxes gave at the Centre Excursionista de Catalunya from 1905. On this occasion we present the manuscript of the lecture he gave on November 11th, 1905 on prehistory of the Iberian Peninsula.

Keywords: historiography, Émile Cartailhac, Joan Vilanova i Piera, Henri and Louis Siret

1. Introducció

L'objectiu d'aquest article és el de presentar l'edició de la tercera conferència del cicle arqueològic que Casades va dictar al Centre Excursionista de Catalunya (CEC), intitulada "Prehistoria y protohistoria Hispanicas". La sessió que ens ocupa es va celebrar a la seu del CEC, tot i que hi ha dubtes a l'hora d'establir la seva data exacta. Així, al manuscrit que presentem tot seguit, Casades va assenyalar que va dictar la conferència el 12 de novembre de 1905 (Fig. 1). En canvi, segons el resum publicat al *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Annex), la sessió es va celebrar un dia abans, l'11 de novembre. És molt probable que la data correcta sigui aquesta última, ja que sabem que

aquell mes totes les conferències de Casades van tenir lloc els dissabtes a dos quarts de deu del vespre. Si tenim en compte que el dia 11 era dissabte, tot sembla indicar que Casades es va equivocar a l'hora de registrar la data de la conferència a les seves notes.

Més enllà d'aquesta qüestió de detall, cal destacar que el discurs pronunciat per Casades aquell vespre es conserva en un manuscrit de vuitanta-dues quartilles, que forma part del seu extens llegat documental dipositat a l'arxiu històric del CEC.¹ Pel que fa al contingut del manuscrit, Casades afirmava a les pàgines 76 i 77 del text que la seva intenció original era la de dedicar una sola sessió a la prehistòria de la península Ibèrica. Tanmateix, l'extensió del discurs que va escriure era tan gran que finalment optà per dividir la sessió en dues parts, una dedicada a la península Ibèrica (la que presentem aquí) i l'altra a la prehistòria de Catalunya i les Illes Balears.² Tanmateix, i de manera errònia, en l'esmentat resum de la conferència publicat al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* s'afirmava que Casades havia dedicat diversos apartats a l'estudi de la prehistòria de Catalunya i les Balears. Queda clar, doncs, que l'autor va decidir a darrera hora dividir la conferència en dues parts, i no va poder o es va oblidar de corregir el resum de la sessió que ell mateix va facilitar al *Butlletí*. En canvi, en el resum publicat a *La Veu de Catalunya* (Annex) sí que s'explicitava que la prehistòria de Catalunya i les Balears s'analitzaria de manera monogràfica en la conferència de la setmana següent.

A continuació resumim de forma esquemàtica els continguts desenvolupats per Casades al llarg de la conferència, d'acord amb l'ordre i els apartats (no sempre coherents) que ell mateix va determinar:

1. Posició geogràfica de la península Ibèrica i migracions primitives (p. 1-2).
2. Apunts sobre la cronologia de la prehistòria i la protohistòria de la península Ibèrica (p. 2-2bis).
3. Àrees de la península Ibèrica on s'han portat a terme recerques prehistòriques i autors responsables d'aquells estudis (p. 3-3/4).
4. Portugal (p. 4-37).
 - 4.1. Chel·lià (p. 4-6)
 - 4.2. Mosterià (p. 6bis)
 - 4.3. Solutrià (p. 7)
 - 4.4. Magdalenian (p. 8)
 - 4.5. Neolític (p. 9-10)
 - 4.5. Kølkenmødding (p. 11-13)

¹ Caixa 943. Fons del Centre Excursionista de Catalunya. Arxiu Nacional de Catalunya.

² Jordi Vidal, "Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (5). Prehistòria de Catalunya i les Balears (1905)", *Historiae* 22 (en preparació).

- 4.6. Grutes sepulcrales (I) (p. 15-21)
- 4.7. Monuments megalítics (p. 22-27)
- 4.8. Grutes sepulcrales (II) (p. 28-32)
- 4.9. Camps fortificats (p. 33)
- 4.10. Castres (p. 33-36)
- 4.11. Races (p. 37)
5. Població primitiva de la península Ibèrica (p. 38-43)
6. Espanya (p. 44-76)
 - 6.1. Protohistòria (p. 44-46)
 - 6.2. Els treballs dels germans Siret (p. 47-49)
 - 6.3. Estacions prehistòriques (p. 50-61)
 - 6.4. Coves i monuments megalítics (p. 62-70)
 - 6.5. Coves amb símbols (p. 71)
 - 6.6. Camps fortificats (p. 72-73)
 - 6.7. Poblat lacustres (p. 73-73bis)
 - 6.8. Cultes i supersticions al voltant dels monuments megalítics (p. 74-76)
7. Presentació de la conferència següent (p. 76-77).

Tal com s'aprecia en l'esquema anterior, Casades va plantejar la conferència de forma molt equilibrada, atès que va dedicar pràcticament el mateix espai a la prehistòria portuguesa que a la de la resta de la península Ibèrica. Durant la conferència es va centrar bàsicament en l'estudi de qüestions relacionades amb l'antropologia física, moviments migratoris, jaciments i monuments megalítics i indústria lítica. En canvi, com ja va passar en la primera conferència dedicada a la prehistòria universal,³ sorprèn molt que no oferís cap apartat específic sobre l'art rupestre, un tema pel qual sempre va mostrar gran interès i al que, més endavant, va dedicar diverses conferències monogràfiques dictades al CEC el 23 i el 30 de gener de 1930.⁴ És especialment remarcable que només fes dues breus referències a les pintures d'Altamira (p. 51 i 71), descobertes el 1879 per Marcelino Sanz de Sautuola. Casades justificà aquella decisió perquè considerava que analitzar les pintures i la polèmica al voltant de la seva autenticitat allargaria massa la conferència (“no podem ocupar-nos per no donar desmesurades proporcions a nostras senzillas conversas”, p. 51).

Pel que fa a les fonts bibliogràfiques utilitzades per Casades, val a dir que aquest és un dels seus treballs millor documentats. Habitualment, basava les seves conferències en la informació que extreia d'una o dues fonts, com a

³ Jordi Vidal, “Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (3). Prehistòria universal (1905)”, *Historiae* 20 (2023): 71-109.

⁴ *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 417 (1930), p. 32-33.

màxim.⁵ Tanmateix, en aquesta ocasió la recerca bibliogràfica fou més acurada. El mateix autor reconeixia (p. 21) que la part dedicada a la prehistòria portuguesa es basava essencialment en el resum de dues obres d'Émile Cartailhac⁶ i José Leite de Vasconcelos.⁷ Certament, Casades cità molts altres autors i obres, però, en realitat, es tractava de referències indirectes a treballs que no havia llegit, i que només coneixia a través de les dues obres esmentades. Així, per exemple, a les pàgines 28-29 citava les opinions de Pierre Paul Broca sobre els cranis trepanats trobats a la cova paleolítica de Casa da Moura (Cesareda, Óbidos). Tanmateix, Casades no havia escrit aquell passatge a partir de la lectura d'algun dels treballs de Broca sobre la matèria, sinó que es tractava de la traducció lliure d'un fragment de l'obra esmentada de Cartailhac, tal com podem veure en la comparativa següent:

Durant la edat de la pedra pulida es sovint trobada aqueixa particularitat en los crànis, revelant, segons Broca, la superstició de obrir pas á un esperit maléfic, emprisonat en lo cos del malalt subjecte á tal operació (p. 28-29)

Broca, qui a étudié la question avec son talent ordinaire, pense que cette opération était destinée à ouvrir passage à un esprit emprisonné dans le corps qu'il agite et trouble (Cartailhac, *Les ages préhistoriques*, p. 83).

Per confegir la part de la conferència dedicada a la resta de la península Ibèrica, Casades continuà fent servir el llibre de Cartailhac. Amb tot, va assenyalar que el treball *Les premiers âges du métal dans le sud-est de l'Espagne*, dels germans Henri i Louis Siret, l'havia deixat obsolet, sobretot pel que fa a l'estudi de la prehistòria recent de la regió del Sud-est (p. 47 i s.).⁸ L'obra, guardonada amb el Premi Martorell i traduïda al castellà, va ser escrita principalment per Henri i il·lustrada per Louis Siret. Allà tots dos van exposar de manera sistemàtica el resultat de les seves recerques a jaciments com El Argar, Lugarico Viejo, La Gerundia, El Garcel, El Oficio, Ifre i Parazuelos. El resultat final fou una magnífica síntesi regional, que va tenir un impacte enorme en l'arqueologia espanyola i europea.⁹ Amb aquella referència, Casades demostrà que va ser

⁵ Per exemple, totes les conferències de 1906 i 1907 es van basar quasi exclusivament en els diferents volums de la *Histoire de l'art dans l'antiquité* de Georges Perrot i Charles Chipiez (Jordi Vidal, *Arqueologia de Mesopotàmia. Les conferències de Pelegrí Casades (1906)*, Barcelona, 2024).

⁶ Émile Cartailhac, *Les ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, Paris, 1886.

⁷ José Leite de Vasconcelos, *Religiões da Lusitania* (vol. 1), Lisboa, 1897.

⁸ No podem determinar si Casades va fer servir l'obra original francesa (*Les premiers âges du métal dans le sud-est de l'Espagne*, Anvers, 1887), o bé la traducció castellana (*Las primeras edades del metal en el Sudeste de España. Resultados obtenidos en las excavaciones hechas por los autores desde 1881 a 1887*, Barcelona, 1890).

⁹ La bibliografia sobre els germans Siret és molt abundant. Vegeu, per exemple, Alfredo Mederos, "La primera propuesta de la secuencia prehistórica del sureste ibérico, Luis Siret y Cels", *Tabona* 9

capaç de copsar ja en el seu moment la magnitud del treball dels Siret, al que va dedicar molts elogis al llarg de la conferència. Tanmateix, sorprèn que, en canvi, no fes referència a un treball també significatiu com era *L'Espagne préhistorique* (1893), en aquest cas escrit en solitari per Louis Siret, on l'autor narrava, entre d'altres, les seves troballes a l'emblemàtic jaciment calcolític de Los Millares.

Una altra obra de referència per a Casades fou l'extensa introducció a la història antiga d'Hispania que l'erudit malagueny Manuel Rodríguez de Berlanga va publicar com a pròleg del seu treball *Los bronzes de Bonanza, Lascuta y Aljustrel* (p. 37 i 53).¹⁰ De fet, Casades sentia veritable devoció per aquesta obra, que va utilitzar sovint en moltes de les seves conferències i escrits.¹¹ En aquest sentit, cal assenyalar que existia una bona amistat entre tots dos, i que Rodríguez de Berlanga fou un dels col·laboradors més fidels de la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* que dirigia Casades,¹² fet que ajuda a entendre la devoció que l'erudit barceloní sentia pel seu treball. Malgrat tot, convé remarcar que en realitat Rodríguez de Berlanga destacà sobretot en l'estudi de l'epigrafia i l'arqueologia clàssica,¹³ i que les seves aportacions en l'àmbit de la prehistòria van ser més aviat puntuals i poc destacades, tot i les repetides mencions que en feu Casades al llarg de la conferència.

Finalment, entre els encerts de l'erudit barceloní cal esmentar el seu ús d'un article de Manuel Gómez-Moreno dedicat a l'estudi del conjunt megalític d'Antequera, el qual fou publicat el mateix any en què Casades dictà la conferència (p. 63).¹⁴ Tot i tractar-se d'un treball polèmic, on l'autor vinculava

(1996): 379-398; José Luis López Castro, "Luis Siret y los inicios de la Arqueología en el Sureste de España", *Mus-A* 4 (2004): 168-175; Luis Gerardo Vega Toscano, "Louis Siret", *Zona Arqueológica* 3 (2004): 235-242; Ruth Maicas, "Luis Siret y la Arqueología de la Península Ibérica", *Fondos Documentales Archivos Siret Textos* (2015) (<https://www.man.es/man/dam/jcr:5817ac87-f01c-4bf7-9bca-324299a9ec94/articulo-sobre-louis-siret---ruth-maicas-16-03-2015.pdf>) (darrera consulta: 10/01/2024).

¹⁰ Manuel Rodríguez de Berlanga, *Los bronzes de Bonanza, Lascuta y Aljustrel*, Málaga, 1881.

¹¹ Vegeu, per exemple, Pelegrí Casades, "Antigüedad de la lengua catalana", *Cataluña* 18 (1908): 165-166.

¹² Sobre la col·laboració de Rodríguez de Berlanga amb la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* vegeu Jordi Vidal (ed.), *Pelegrí Casades. Memòries d'un home que no arribà enlloc*, Bellaterra, 2023, p. 166.

¹³ Pedro Rodríguez, "Manuel Rodríguez de Berlanga (1825-1909)", a Ricardo Olmos i Javier Arce (ed.), *Historiografía de la arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Madrid, 1991, 99-106.

¹⁴ Manuel Gómez-Moreno, "Arquitectura tartesia: la necrópoli de Antequera", *Boletín de la Real Academia de Historia* 47 (1905): 81-132. Sobre aquest treball vegeu també Juan Pedro Bellón, "De arquitectura tartesia: los dólmenes de Antequera en el contexto de la obra de Manuel Gómez-Moreno Martínez", *Menga* 1 (2010): 115-132.

el megalitisme amb la cultura tartèssia, el cert és que la simple menció de l'article demostra l'atenció i la puntualitat amb què Casades seguia la recerca arqueològica sobre la prehistòria de la península Ibèrica. Tanmateix, no va tenir en compte el primer treball que Gómez-Moreno va publicar al *Boletín de la Real Academia de la Historia* el 1904, dedicat a l'estudi de diferents jaciments pre- i protohistòrics d'Àvila, Salamanca, Zamora i Lleó.¹⁵ Com veurem més endavant, omissions d'aquest tipus van portar Casades a plantejar algunes crítiques poc acurades al voltant de la manca d'estudis i d'interès en l'arqueologia prehistòrica als territoris de Castella.

Després de dictar la conferència, Casades va visitar en diverses ocasions el manuscrit i va afegir-hi apunts amb actualitzacions bibliogràfiques que considerava rellevants. Així, el 9 d'octubre de 1937 va incloure una nota al marge a la quartilla 3 bis. Allà, en un passatge on recollia un llistat dels principals estudiosos de la prehistòria ibèrica, assenyalava la necessitat de tenir en compte els treballs publicats per Adolf Schulten i Pere Bosch Gimpera amb posterioritat a la data de la conferència. Tot i que a la nota Casades no especificava a quins treballs concrets es referia, sabem que es tractava del *Tartessos* de Schulten¹⁶ i l'*Etnologia de la Península Ibèrica* de Bosch Gimpera,¹⁷ dues obres que va estudiar amb cert detall, tal com ho demostren les notes i resums conservats dins del seu llegat documental,¹⁸ així com la publicació d'una extensa ressenya del treball de Bosch.¹⁹ Finalment, a la darrera pàgina del manuscrit (Fig. 1), Casades assenyalava la necessitat de completar l'estudi del tema de la conferència amb la consulta del primer volum de la *Historia de los heterodoxos españoles* de Marcelino Menéndez Pelayo, on hi havia un apartat preliminar dedicat a l'anàlisi de les religions antigues de la península Ibèrica.²⁰ En aquest cas es repetia una situació similar a la que ja havíem vist amb Rodríguez de Berlanga. Menéndez Pelayo, a diferència de Bosch o Schulten, no era en cap cas un referent pel que fa als estudis de prehistòria i arqueologia de la península Ibèrica. La seva menció en el manuscrit s'explica més aviat per qüestions estrictament personals, ja que tots dos foren

¹⁵ Manuel Gómez-Moreno, "Sobre arqueología primitiva de la región del Duero", *Boletín de la Real Academia de la Historia* 45 (1904): 147-160. Sobre aquest treball vegeu Juan Pedro Bellón, "Manuel Gómez Moreno: 100 años de arqueología española", a Manuel Gómez-Moreno, *Adam y la prehistoria*, Pamplona, 2015, p. LXX i s.

¹⁶ Adolf Schulten, *Tartessos. Contribución a la historia antigua de Occidente*, Madrid, 1924.

¹⁷ Pere Bosch Gimpera, *Etnologia de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1932.

¹⁸ Caixa 947, Fons del Centre Excursionista de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya. Vegeu Jordi Vidal, "'Una obra á la alemana, escrita en catalá'. L'*Etnologia de la Península Ibèrica* de Bosch Gimpera, segons Pelegrí Casades", (en preparació).

¹⁹ Pelegrí Casades, "Prehistòria ibèrica", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 453 (1933): 71-80.

²⁰ Marcelino Menéndez Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, vol. I, Madrid, 1881.

companyans d'estudis a la Universitat de Barcelona durant el curs 1872-1873, concretament a l'assignatura de Literatura espanyola de Manuel Milà i Fontanals. Des d'aleshores, l'erudit barceloní sempre sentí una devoció especial per la figura i l'obra del seu company, tal com queda reflectit en les seves memòries.²¹ En aquest cas, però, i a diferència del que succeïa amb els llibres de Schulten i Bosch, cal tenir en compte que el volum de Menéndez Pelayo citat per Casades es va publicar el 1881, per la qual cosa, el podria haver fet servir per preparar la conferència. Tanmateix, probablement Casades feia referència a la segona edició de *Historia de los heterodoxos españoles*, publicada a partir de 1911, i que és la que ell hauria consultat, fet que justificaria l'afegit de Casades que estem comentant.

Pel que fa al contingut de la conferència, en aquesta introducció només comentarem breument sis aspectes que considerem especialment significatius del treball de Casades. Són els següents: la rellevància de l'estudi de la prehistòria, la polèmica creacionisme / evolucionisme, les etapes que conformen el paleolític, la importància de les troballes del jaciment de San Isidro (Madrid), la diversitat cultural de la prehistòria ibèrica i la llista dels principals representants dels estudis de prehistòria a l'estat espanyol.

A l'inici de la conferència (p. 3), Casades defensava amb contundència la importància dels estudis prehistòrics: "... 'ls sàbis han fet veure la transcendència de tals estudis y la necessitat de que precedeixin al coneixement de la historia escrita dels pobles". En aquest sentit, és interessant notar el contrast que existia entre aquest missatge i el menyspreu que, en aquella mateixa època, rebia la prehistòria en l'àmbit universitari barceloní. Així, Martiniano Martínez Ramírez, qui fou catedràtic d'Història Universal Antiga i Medieval de la Universitat de Barcelona, i que donà classes en aquella institució entre 1903 i 1937, deia als seus alumnes que "la prehistoria es una ciencia tendenciosa inventada por los herejes para ir contra la religión y todo lo que de ella se sabe cabe en un papel de fumar y aún sobra".²² Queda clar, per tant, que una institució com el CEC, a principis del segle XX, ofería un discurs arqueològic molt més modern i renovador que el que es podia escoltar a la universitat, on la tradició bíblica encara llastrava decisivament l'estudi de les etapes més antigues de la història universal.

D'altra banda, i a diferència del que havia fet en la conferència sobre prehistòria universal, en aquesta ocasió Casades pràcticament no va plantejar cap referència al procés d'hominització i l'antiguitat de l'ésser humà a la

²¹ Jordi Vidal (ed.), *Pelegrí Casades. Memòries d'un home que no arribà enlloc*, Bellaterra, 2023, p. 97, 319, 337 i s.

²² Pere Bosch Gimpera, *Memòries*, Barcelona, 1980, p. 51.

península Ibèrica.²³ Tot i que va esmentar en diverses ocasions a Joan Vilanova i Piera (creacionista i antidarwinista)²⁴ i a Francisco María Tubino (un dels principals difusors de l'evolucionisme a l'estat espanyol), no va comentar en cap moment els seus posicionaments antitètics sobre aquesta qüestió. Queda clar, doncs, que Casades, catòlic fervorós i creacionista convençut, va preferir obviar la qüestió i no plantejar cap mena de debat que pogués posar en dubte la vigència del paradigma bíblic.

Pel que fa a la divisió cronològica del paleolític, Casades va seguir la proposta de Cartailhac, que, al seu torn, reproduïa l'esquema de Gabriel de Mortillet.²⁵ El prehistoriador francès havia dividit el paleolític en quatre etapes (Chel·lià, Mosterià, Solutrià i Magdalenia), batejades a partir dels lloc-típus de cada període (Saint-Acheul, Le Moustier, Solutré, La Madeleine). Aquestes són les quatre etapes que esmentà Casades a la conferència. A l'estat espanyol, en canvi, es desenvoluparen corrents autoctonistes, ben representats per autors com el mateix Vilanova, el qual intentà crear una terminologia pròpia i diferent de la francesa. Així, proposava anomenar Matritense al Chel·lià (pel jaciment de San Isidro, Madrid), Camerense al Mosterià (per la Cueva Lóbrega de la Sierra de Cameros) i Argecillense al Magdalenia (per la cova de Argecilla, Granada), mentre que no va trobar cap correspondència hispànica per al Solutrià.²⁶ Casades, o bé de forma voluntària o bé per desconeixement de les propostes de Vilanova, no va fer cap referència a aquella versió espanyola de la divisió cronològica del període paleolític i es va mantenir fidel a les propostes de Mortillet i Cartailhac.

La historiografia espanyola contemporània ha destacat molt sovint la importància de la troballa d'una eina lítica al jaciment madrileny de San Isidro el 1862, per part de Louis Lartet, Edouard Verneuil i Casiano de Prado, com el

²³ Sobre la polèmica entre creacionistes i evolucionistes a l'estat espanyol vegeu, entre d'altres, Francisco Pelayo, "Creacionismo y evolucionismo en el siglo XIX: las repercusiones del Darwinismo en la comunidad científica española", *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía* 13 (1996): 263-284; Francisco Pelayo, "Darwinism and Paleontology: Reception and Diffusion of the Theory of Evolution in Spain", a Eve-Marie Engels i Thomas F. Glick (ed.), *The Reception of Charles Darwin in Europe*, Londres/Nova York, 2008: 386-399; i Francisco Pelayo i Rodolfo Gozalo, "Confirming Human Antiquity: Spain and the Beginnings of Prehistoric Archaeology", *Complutum* 24/2 (2013): 43-50.

²⁴ Rodolfo Gozalo, Vicent Lluís Salavert i Francisco Pelayo, "El origen y la antigüedad del hombre: primeros trabajos de Juan Vilanova y Piera (1821-1893)", *Zona Arqueológica* 4 (2004): 204-217; Francisco Pelayo i Rodolfo Gozalo, *Juan Vilanova y Piera (1821-1893), la obra de un naturalista y prehistoriador valenciano*, Valencia, 2012, p. 163 i s.

²⁵ Gabriel de Mortillet, *Le Préhistorique: antiquité de l'homme*, Paris, 1883.

²⁶ Joan Vilanova i Piera, "Ciencia prehistórica. Antigüedad del hombre. Primera Edad Paleolítica", *Revista Europea* 59 (1875): 236-240. Vegeu també Mariano Ayarzagüena, "Juan Vilanova y Piera", *Zona arqueológica* 1 (2002), p. 69.

moment fundacional dels estudis de prehistòria a la península Ibèrica.²⁷ Casades també va esmentar aquella troballa a l'inici de la conferència (p. 5). Tanmateix, si bé reconeixia la seva importància, i en contra del que s'apunta actualment, afirmava que es tractava d'un episodi aïllat, sense continuïtat i que en cap cas havia servit per impulsar la recerca arqueològica a la regió de la Meseta, en comparació amb la tasca que s'estava duent a terme a la zona del Llevant o a Andalusia: “Semblava que aquest descobriment havia de despertar l'entusiasme dels sàbils espanyols pera seguir avant en lo camí de las investigacions que la casualitat los hi posava al devant; mes, no fou aixís. Fora dels estudis d'en Tubino, de Villamil, de Casiano del Prado y d'en Vilanova y Piera poch mes s'es fet en las regions centrals de la Espanya”. Sobre aquesta qüestió val a dir, però, que en la seva denúncia, Casades va ometre, a banda dels treballs de Gómez-Moreno que ja hem esmentat, la realització d'algunes excavacions importants a la zona, com el descobriment el 1894 de la necròpoli calcolítica de Ciempozuelos (Madrid), un fet que resta valor a la denúncia que plantejava.²⁸

Una de les idees més interessants apuntades per Casades al llarg de la conferència la trobem a la p. 46. Allà afirmava que la península Ibèrica, des de la prehistòria fins als nostres dies, s'havia caracteritzat per una gran diversitat cultural, molt allunyada de l'uniformisme castellà, característic de l'estat espanyol contemporani: “‘ls monuments mes primitius y la historia ensenyan constantment que 'l territori hispánich no ha sigut may, ni es encare, una unitat atapahida com un códol, sino que, ben diferenciats, en tots sentits, hi han diferents núclis de civilisacions”. De fet, fins i tot apuntava l'existència, ja durant la prehistòria, de trets diferencials característics dels territoris de la “gloriosa confederació Catalá-Aragonesa”. Aquests plantejaments recorden, fins a cert punt, la teoria de la base indígena i les superestructures polítiques formulada per Pere Bosch Gimpera, segons la qual la multiplicitat de pobles i cultures peninsulars va haver de conviure al llarg de la història amb tot un seguit de superestructures polítiques centralistes, imposades successivament per romans, visigots, àrabs, àustries i borbons.²⁹

²⁷ La bibliografia sobre aquesta qüestió és molt abundant. Vegeu, per exemple, Eduardo García y Mariano Ayarzagüena, “San Isidro y los inicios de la investigación prehistórica en España. Historia de un yacimiento”, *Archaia* 1 (2000): 6-17; Mariano Ayarzagüena, “El yacimiento de San Isidro y los primeros estudios prehistóricos de campo realizados en España (1863-1893)”, *Zona Arqueológica* 1 (2002): 18-45.

²⁸ Juan Facundo Riaño, Juan de Dios de la Rada i Juan Catalina, “Hallazgo prehistórico en Ciempozuelos”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 25 (1894): 436-450. Vegeu també Mariano Ayarzagüena, “La cerámica de Ciempozuelos: su descubrimiento”, *Archaia* 1 (2000): 47-55.

²⁹ Pere Bosch Gimpera, *España*, Valencia, 1937; Pere Bosch Gimpera, “Superestructures de la Història d'Espanya”, *Revista de Catalunya* 84 (1938): 312-321 i Pere Bosch Gimpera, *La España de todos*, Madrid, 1975. Sobre aquesta qüestió vegeu també Jordi Cortadella, “Historia de un libro que

L'últim punt al qual fèiem referència abans és el de la llista dels principals representants dels estudis de prehistòria a l'estat espanyol. En aquest sentit, convé notar que Casades va intentar citar els noms més destacats que havien fet alguna contribució a la recerca sobre la prehistòria de la península Ibèrica. Si ens fixem únicament en els autors espanyols, Casades va destacar al llarg de la conferència les figures de (per ordre d'aparició): Ramón Barros Sibelo, José Villaamil Castro, Joan Vilanova i Piera, Francisco María Tubino Oliva, Casiano de Prado Vallo, Manuel Rodríguez de Berlanga Rosado, Guillermo Macpherson Hemas, Manuel Góngora Martínez, Nicanor de la Peña, Manuel Gómez-Moreno Martínez, Rafael Mitjana Ardison i Josep Joaquim Landerer i Climent. Certament, el llistat és exhaustiu. Tanmateix, el cert és que Casades també va ometre alguns noms importants. Per exemple, no va tenir en compte la tasca duta a terme des de la Real Academia de la Historia, on Agustín Pérez de Siles i José Amador de los Ríos van presentar el 1867 els primers treballs de temàtica prehistòrica dins de la institució esmentada.³⁰ Tampoc es fa referir a Manuel de Assas Ereño, un dels principals estudiosos dels monuments megalítics a la península Ibèrica.³¹ Aquesta absència encara és més sorprenent si tenim en compte que Casades va dedicar tot un apartat de la conferència a l'estudi d'aquesta temàtica. D'altra banda, tot i reconèixer la importància de la prehistòria andalusa, no va esmentar la figura d'Antonio Machado Núñez, creador de la Sociedad Antropológica de Sevilla (1871) i un dels principals defensors de la necessitat d'introduir les idees evolucionistes de Darwin a l'estudi de la prehistòria.³² Una altra absència destacada és la de Rogelio de Inchaurrendieta Páez, qui el 1869 descobrí i començà a excavar la necròpoli de l'Edat del Bronze de La Bastida (Totana, Múrcia).³³

Evidentment, es podrien afegir més noms en aquesta llista d'absències. Amb tot, és important notar que en alguns casos es va tractar d'omissions clarament

se sostenía por sí mismo: La *Etnología de la península Ibérica* de Pere Bosch Gimpera", a Pere Bosch Gimpera, *Etnología de la península Ibérica*, Pamplona, 2003, p. CXXX i s., i Yolanda Blasco i Armando Pavón, "Reflexiones sobre España en América de Pere Bosch Gimpera", *Transatlantic Studies Network* 8 (2023): 67-78.

³⁰ José Amador de los Ríos, "La Arqueología Prehistórica. Memoria presentada a la Real Academia de la Historia", *Revista de Bellas Artes e Histórico-Arqueológica* 53 (1867): 21-29.

³¹ Manuel de Assas, *Crónica de la Provincia de Santander*, Madrid, 1867.

³² Antonio Machado, "Cuestión prehistórica", *Revista Mensual de Filosofía, Literatura y Ciencias de Sevilla* 3 (1871): 66-73, 156-167 i 221-234. Sobre la seva figura vegeu, per exemple, José Beltrán Fortes, "Antonio Machado y Núñez", *Zona Arqueológica* 3 (2004): 131-137.

³³ Rogelio de Inchaurrendieta, "Estudios Pre-Históricos. La Edad del Bronce en la provincia de Murcia", *Boletín-Revista de la Universidad de Madrid* 13 (1870): 806-815; Rogelio de Inchaurrendieta, "Notice sur la montagne funéraire de La Bastida – Province de Murcie (Espagne), a: *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique*, Copenhague, 1875: 344-350.

voluntàries, ja que els treballs d'autors com Assas i Inchaurrandieta sí que apareixien esmentats en el llibre de Cartailhac que Casades va fer servir per documentar la conferència.

En qualsevol cas, podem concloure que, en línies generals, la conferència de l'11 de novembre de 1905 oferí un correcte estat de la qüestió sobre la prehistòria de la península Ibèrica a la seva audiència del Centre Excursionista de Catalunya. És cert que Casades va ometre algunes qüestions prou importants, com la polèmica creacionisme/evolucionisme o l'estudi de l'art rupestre. Tanmateix, en línies generals, va ser capaç de destacar de manera adequada la importància de la recerca prehistòrica, en una època en què, ja ho hem dit, ni tan sols la universitat se n'ocupava adequadament.

2. Transcripció de la conferència de l'11 de novembre de 1905

[1] 3ª conferència

Pre-historia y proto-historia hispánicas.

La península ibérica, per sa situació en lo mon, es una de las encontradas de la terra mes apropósit pera³⁴ proporcionar datos preciosos á la prehistoria y á la ciencia paleoetnológica, porque fou, en³⁵ las edats primitivas, un punt d'unió dels continents que avuy la mar té separats y allunyats; nostra península, en época remotíssima, 'l pas pera comunicarse l'Europa ab l'Àfrica, y, desde aqueix continent, l'home primitiu pogué comunicarse ab la América per terra ferma, engolida aquésta en un dels terribles moviments geològichs, qual memoria conservaban los antiquíssims egípcis, y d'ells passá als grechs; fet [2] que ha cantat, d'un modo inmortal nostre Verdaguer³⁶ fent revivre una de las tradicions mes antigüas y mes grandiosas del pensament y imaginació humanas. Lo trovarse nostra península al extrém del Mediterráni y al occident del mon, fou apropósit pera que en nostras terras s'hi aboquéssin las migracions de tots los pobles antichs, fénti, uns, estada³⁷ perdurable, y altres, mes ardit, demoránthi 'l temps precís pera seguir sa llarga carrera en busca de novas terras. No es hora de dir si aqueixas³⁸ alláus de pobles cayguéren damunt la paradisíaca Ibèria desde las regions nórdicas, ó, si remontáren del Sud, perquè si bé 'ls

³⁴ Text suprimit: "donar".

³⁵ Text suprimit: "las edats prehistorica y protohistorica".

³⁶ Jacint Verdaguer i Santaló (Folgueroles, 1845 – Vallvidrera, 1902). Poeta. Autor, entre d'altres, dels dos grans poemes èpics *L'Atlàntida* (1877), al que Casades feia referència en aquest passatge, i *Canigó* (1886).

³⁷ Text suprimit: "pera sempre".

³⁸ Text suprimit: "migracions".

Pirineus, inmensament mes alts que no pas áre, serían, en las edats prehistoricas, una muralla quasi infranquejable, quan la necessitat esperona als homes, las montanyas mes alterosas, s'aplanan.

Periodo. La pre-história de las Hispánias representa un periodo inmensament llarch, per quan la proto-história [2 bis] de la península, es dir, los datos coneguts de sos primers temps històrichs, propiament, no comença fins que d'ella pàrlan los geógrafs grèchs y romans. La data mes antiga que 's coneix que fàssi relació á³⁹ aqueixa terra, prescindint de las faulas antiquíssimas, es lo períple grech escrit sis sigles abans de Jesu-Crist, d'autor desconegut, que traduï, y posá en vers, l'escriptor romá Rufus Festus Avienus, en sa coneguda obra Ora marítima, en la qual descriu, com son nom indica, la costa marítima de la Hispania, ab los noms dels pobles y 'ls principals accidents geografichs que pintorescament la retallan. Dita obra geografica es del any 365 de nostra Era.

[3] *Regions estudiadas.* La Prehistoria de las Hispanias no ha sigut tan estudiada com la de las nacions escandinavas y de tot lo septentrió d'Europa. Ab tot, no ha estat oblidada aqueixa important branca de la Arqueologia, desde que 'ls sábis⁴⁰ han fet veure la transcendencia de⁴¹ tals estúdis y la necessitat de que precedeixin al coneixement de la historia escrita dels pobles. Es cert que falta molt, encáre, pera donar per acabada la tasca que 's requereix pera poder formar un cos de doctrina complert y sense llacunas pera omplir. A Portugal, aqueixos estudis han sigut primerament y continúan essent, cultivadíssims. En las demés regions de la península,⁴² á Catalunya, á Andalusia, en la regió central, y á certas comarcas del Sud-Oest, se pòden presentar⁴³ datos⁴⁴ preciosíssims relatius á la Pre y Proto-história de la Iberia.

Autors. Com autors que mes s'han distingits [sic] en aqueixa lley d'estudis á Portugal, citarém á Ribeiro,⁴⁵ Pereira da Costa,⁴⁶ Delgado,⁴⁷ Leite de

³⁹ Text suprimit: "nostra".

⁴⁰ Text suprimit: "de tota Europa extrangers".

⁴¹ Text suprimit: "aqueixos".

⁴² Text suprimit: "sols á Catalunya, en part,".

⁴³ Text suprimit: "alguns".

⁴⁴ Text suprimit: "comprobats".

⁴⁵ Carlos Ribeiro (Lisboa, 1813 – 1882). Geòleg i prehistoriador. Fou, entre d'altres, conseller de la Comissió Geològica del Regne de Portugal. Entre les seves obres destaquen *Estudos geologicos* (1866) i *Memoria sobre a descripção de alguns silix e quartzites lascados encontrados nas camadas dos terrenos terciario e quaternario das bacias do Tejo e Sado* (1871).

⁴⁶ Francisco António Pereira da Costa (Lisboa, 1809 – 1889). Metge, geòleg i paleontòleg. Fou, entre d'altres, catedràtic de Mineralogia i Geologia de l'Escola Politècnica de Lisboa, i conseller de la Comissió Geològica del Regne de Portugal. Entre les seves obres destaquen *Da existencia do homem em epochas remotas no valle do Tejo* (1865) i *Molluscos fósseis. Gasteropodes dos depósitos terciários de Portugal* (1866-1867).

⁴⁷ Joaquim Filipe Nery da Encarnação Delgado (Elvas, 1835 – Figueira da Foz, 1908). Geòleg. Fou, entre d'altres, membre de la Comissió Geològica del Regne de Portugal. Entre les seves obres

Vasconcelhos,⁴⁸ Simões,⁴⁹ Possidonio da Silva,⁵⁰ [3bis] Martins Sarmiento,⁵¹ Estacio da Veiga,⁵² Santos Rocha,⁵³ Joséph Fortes⁵⁴ y altres, que, ab llurs obres, y las d'alguns autors extrangers, especialment⁵⁵ Cartailhac,⁵⁶ han il·lustrat la prehistòria portuguesa, com pocs pobles europeus, pogan igualarshi.

destaquen *Notícia acerca das grutas da Cesareda* (1867), *Terrenos paleozoicos de Portugal* (1876), *Estudo sobre os bilobites e outros fosseis das quartzites da base do systema silurico de Portugal* (1886), *Fauna silurica de Portugal* (1892), *Système silurique du Portugal* (1908) i *Terrains paléozoïques du Portugal* (1910).

⁴⁸ José Leite de Vasconcelos (Ucanha, 1858 – Lisboa, 1941). Filòleg, arqueòleg i etnògraf. Fou, entre d'altres, conservador de la Biblioteca Nacional i professor de filologia clàssica, filologia romànica, arqueologia i epigrafia de la Universitat de Lisboa. Entre les seves obres destaquen *Tradições populares de Portugal* (1882), *Religiões da Lusitânia* (1897-1913), *Esquisse d'une dialectologie portugaise* (1901), *Lições de filologia portuguesa* (1911) i *Etnografia portuguesa* (1933-1942).

⁴⁹ Augusto Filipe Simões (Coimbra, 1835 – 1884). Metge i arqueòleg. Fou, entre d'altres, bibliotecari de la Biblioteca Pública d'Évora i fundador de la secció d'arqueologia de l'Institut de Coimbra. Entre les seves obres de contingut arqueològic destaquen *Relíquias da arquitectura romano-bizantina em Portugal e particularmente na cidade de Coimbra* (1870) i *Introdução à arqueologia da Península Ibérica* (1878).

⁵⁰ Joaquim Possidónio Narciso da Silva (Lisboa, 1806 – 1896). Arquitecte, arqueòleg i fotògraf. Entre les seves obres destaquen *Noções elementares de archeologia* (1878) i *Resumo elementar de archeologia christã* (1887).

⁵¹ Francisco Martins Sarmiento (Guimarães, 1833 – 1899). Arqueòleg i escriptor. Entre les seves obres destaquen *Os Lusitanos, Lígures e Celtas* (1880), *Ora marítima* (1880), *Expedição científica á Serra da Estrella em 1881* (1883) i *Os Argonautas* (1887).

⁵² Sebastião Phillippes Martins Estácio da Veiga (Tavira, 1828 – Lisboa, 1891). Arqueòleg i escriptor. Entre les seves obres destaquen *A tábula de bronze de Aljustrel* (1876), *Memórias das antiguidades de Mértola* (1877), *Carta arqueológica do Algarve* (1878), *Antiguidades de Mafra* (1879), *As antiguidades monumentais do Algarve* (1886-1891, 4 vol.) i *Programa para a instituição dos estudos arqueológicos em Portugal* (1891).

⁵³ António dos Santos Rocha (Figueira da Foz, 1853 – 1910). Arqueòleg. Fou, entre d'altres, fundador i primer director del Museu Municipal de Figueira da Foz, i president de la Sociedade Arqueològica da Figueira. Entre les seves obres destaquen *Cartas a Andaluza* (1886), *O museu municipal da Figueira da Foz: catálogo geral* (1905) i *O museu municipal da Figueira da Foz: catalogo geral additamento nº 1 – 1906-1907* (1907).

⁵⁴ José Tomás Ribeiro Fortes (Porto, 1858 – ?). Jutge, arqueòleg i epigrafista. Fou, entre d'altres, governador civil i jutge auditor de Porto. Entre les seves obres destaquen *A estação archeologica de Alvarelhos* (1899), *Balnearium Luso-Romano de S. Vicente do Pinheiro (Penafiel)* (1902) i *Restos de uma villa lusitano-romana (Póvoa de Varzim)* (1905).

⁵⁵ Text suprimit: “lo Marqués de Nadaillac.”.

⁵⁶ Émile Cartailhac (Marsella, 1845 – Ginebra, 1921). Prehistoriador. Fou conservador i director del Museu de Toulouse. També va ser professor lliure d'arqueologia prehistòrica de la Universitat de Toulouse. Entre les seves obres destaquen *Les Ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal* (1886), *La France préhistorique d'après les sépultures et les monuments* (1889), *Monuments primitifs des îles Baléares* (1892) i *La Caverne d'Altamira a Santillane pres Santander (Espagne)* (1906, amb Henri Breuil).

Per lo que 's refereix á Espanya, esmentarém á Sivelo,⁵⁷ Villa-Amil y Castro,⁵⁸ Medina,⁵⁹ Vilanova y Piera,⁶⁰ Tubino,⁶¹ etc.,⁶² y com extrangers, los bélgas Siret,⁶³ Cartailhac y altres.

Nostra Catalunya no ha sigut, certament, tan explorada com seria convenient, estant convensuts que un estudi detingut y continuat, ab un plan ben concebut, donaría resultats sorprenents; porque, la terra catalana, desde incontables centúrias, fou habitada per rasses primitives, quals vestigis, per damunt del terror, encare existeixen, demanant, ab muda, sí, mes eloquent

⁵⁷ Ramón Barros Sibelo (o Sivelo) (Santiago de Compostela, 1820 – Torres de Romelle, 1886). Periodista, historiador i arqueòleg. Fou, entre d'altres, funcionari d'Hisenda, director de *El Eco Coruñés* i col·laborador de *El Heraldo Gallego*. Entre les seves obres destaquen *Diccionario epigráfico de arqueología y numismática* (1833), *Galicia monumental, geográfica, estadística, histórica, eclesiástica y civil* (1859) i *Plano general y arqueológico, geográfico y diagramático de la tercera vía militar romana de Braga para Astorga* (1860).

⁵⁸ José Villa-Amil (o Villaamil) Castro (Madrid, 1838 – 1910). Bibliotecari, historiador i arqueòleg. Fou, entre d'altres, bibliotecari de la Biblioteca Universitària de Salamanca i de les Facultats de Farmàcia i Dret de la Universitat de Madrid. Entre les seves obres de temàtica arqueològica destaquen *Descripción histórico-artístico-arqueológica de la Catedral de Santiago* (1866), *Rudimentos de arqueología sagrada* (1867), *Antigüedades prehistóricas y célticas de Galicia* (1873) i *Lugo, la muralla y otras antigüedades* (1897).

⁵⁹ No identificat. Casades potser es referia a José Ramón Mérida Alinari (Madrid, 1856 – 1931), qui fou, entre d'altres, director del Museo Arqueológico Nacional i catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Madrid.

⁶⁰ Joan Vilanova i Piera (València, 1821 – Madrid, 1893). Metge, geòleg i prehistoriador. Catedràtic de Geologia i Paleontologia de la Universitat de Madrid. Entre les seves obres destaquen *Origen, naturaleza y antigüedad del Hombre* (1876) i *Geología y Protohistoria ibéricas* (1893; amb Juan de Dios de la Rada y Delgado).

⁶¹ Francisco María Tubino Oliva (San Roque, 1833 – Sevilla 1888). Periodista, historiador i arqueòleg. Fou, entre d'altres, director de *La Andalucía* i membre de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. Entre les seves obres de contingut arqueològic destaquen *Estudios prehistóricos* (1868) i *Viaje científico a Dinamarca y Suecia con motivo del Congreso Internacional Prehistórico celebrado en Copenhague en 1869* (1871, amb J. Vilanova i Piera).

⁶² Nota al marge: “Devém fer especial esment dels estudis de Schulten y de'n Bosch y Gimpera havent produït obres de consulta importantíssimes, les quals, quan escríbiam aquestes *Converses* no existían; y, respecte d'en Bosch era en dit temps un jove estudiant. (Nota posada el 9 d'Octubre de 1937, al tornar á llegir les presents quartelles).” Al voltant d'aquesta nota, cal assenyalar que Casades va publicar una extensa ressenya de l'*Emologia de la Península Ibérica* de Bosch Gimpera (Pelegrí Casades, “Prehistòria ibèrica”, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 453 (1933): 71-80). A banda, es conserven dos plecs de notes de Casades sobre l'*Emologia de la Península Ibérica de Bosch Gimpera* i el *Tartessos* de Schulten (Caixa 947, Fons del Centre Excursionista de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya. Vegeu Jordi Vidal, “Una obra á la alemana, escrita en català”. L'*Emologia de la Península Ibérica* de Bosch Gimpera, segons Pelegrí Casades”, (en preparació)).

⁶³ Casades es referia als germans Henri (Namur, 1857 – Overysse, 1933) i Louis Siret Cels (Saint Nicolas Waes, 1860 – Las Herrerías, 1934). Enginyers de mines i arqueòlegs. Entre les seves obres destaquen *Les Premiers Âges du Métal dans le sud-est de l'Espagne* (1887) (l'obra va ser guardonada amb el premi Martorell i fou traduïda al castellà) i *L'Espagne Préhistorique* (1891).

paraula, que s'obri [3/4] la terra, perque, generosament, donarà al excavador los tresors que li guarda. Los megalítichs, las murallas ciclòpeas, las covas, testimonis visibles d'un passat llunyà,⁶⁴ esperan la mà furgadora del sábi que esbótzí la dura terra, y 'ls fruits de sos afanys serán premiats ab abundant cullita. D'aqueixos⁶⁵ arqueólechs, Catalunya, en compta alguns, que l'honran bellament. En Martorell y Peña,⁶⁶ En Pere Alsius,⁶⁷ En Lluís Marian Vidal,⁶⁸ L'Artur Bofill,⁶⁹ lo Dr. Almera⁷⁰ y altres posan lo nom de nostra terra en bon lloch y, per just titol, tenen dret á séure en l'assemblea dels sábis explicadors de la gran antigüetat.

[4] Portugal

Portugal. A Carles Ribeiro deu la Ciència de la Pre-história⁷¹ peninsular sos primers y mes segurs passos, mercés á son descobriment en 1863 en el terrer quaternari que s'extén al peu del mont Redondo, de preciosos exemplars de sílex y de quarsita, trevallats per má de l'home.

De primer antúbi 'ls sábis no feren cap cas de la troballa del paleontólech portugués, mes, ab invencible constancia, per fi, lográ ferse escoltar. L'ilustre

⁶⁴ Text suprimít: "son testimonis que declaran que".

⁶⁵ Text suprimít: "sábis".

⁶⁶ Francesc Martorell i Peña (Barcelona, 1822 – 1878). Corredor de canvis, naturalista i arqueòleg. Va llegar les seves col·leccions d'història natural, arqueologia i etnologia a la ciutat de Barcelona, unes col·leccions que servíren de base per a la inauguració del Museu Martorell (1882). Alhora, també va llegar un capital per a la creació del premi Martorell, un guardó quinquennal que premiava el millor treball d'arqueologia espanyola. De manera pòstuma es va publicar la seva obra *Apuntes Arqueológicos* (1879).

⁶⁷ Pere Alsius i Torrent (Banyoles, 1839 – 1915). Farmacèutic, geòleg i prehistoriador. Entre d'altres, fou el descobridor de la mandíbula neandertal de Banyoles. Entre les seves obres destaquen *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* (1872), *Serinyá. Reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta nuestros días* (1893) i *El Magdalenense en la provincia de Gerona* (2015; edició a cura de Narcís Soler).

⁶⁸ Lluís Marià Vidal i Carreras (Barcelona, 1842 – 1922). Geòleg. Enginyer del Cuerpo de Ingenieros de Minas de l'estat espanyol. Va publicar nombrosos articles amb els resultats dels seus treballs arqueològics a Caldes de Malavella, Cogull, Abric Romaní, Cova d'Or, Estació Agut, etc.

⁶⁹ Artur Bofill i Poch (Barcelona, 1844 – 1929). Paleontòleg. Fou, entre d'altres, director del Museu Martorell de Barcelona i de la Junta de Ciències Naturals, a banda de ser el secretari perpetu de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. Entre les seves obres destaquen *Catálogo de los moluscos testáceos del llano de Barcelona* (1879), *Nova fauna malacològica terrestre i d'aigua dolça de Catalunya* (1898) i *Estudi sobre la malacologia de les valls pirinenques* (1918-1921, 7 vol., en col·laboració amb F. Haas i J. B. d'Aguilar-Amat).

⁷⁰ Jaume Almera i Comas (Vilassar de Mar, 1845 – Barcelona, 1919). Geòleg i eclesiàstic. Fundador del Museu de Geognòsia i Paleontologia del seminari de Barcelona. Entre les seves obres destaquen *Cosmogonía y Geología* (1878) i *Descripción geológica y génesis de la Plana de Vich* (1906).

⁷¹ Text suprimít: "hispanica".

Emili Cartailhac, en sa coneguda obra “Les Ages Préhistoriques de l’Espagne et du Portugal”, feu desvetllar la curiositat del mon científich sobre nostre⁷² península, al estudiar los exemplars que han permés escriure, ben documentada, la Prehistoria y la Protohistoria de nostre territori. Desde la allunyada época chelleéniana, que, com recordaréu, es lo primer período dels quatre en que ’s divideix la era paleolítica, ó de la pedra tallada, s’han trovat vestigis que demostran que l’home primitiu habitá las terras hispanas. La autoritat d’en Lartet⁷³ y de’n Vernéuil⁷⁴ deixan fora de dubte la certesa dels [5] descobriments de Ribeiro. *Sílex chelleniá de Madrid*. Aqueixos sábis, en 1862, comprobaren la existencia dels nostres primitius habitants en la calma central de la Península, al trovar en las pedreras de Sant Isidro, prop del Manzanares, al vols de Madrid, un instrument de pedra tallada, com las que ’s trováren en lo mateix temps en los aluvions d’Abbeville y d’Amiéns, llochs clássichs del chelleniá francés. Se tracta d’un hermós exemplar de sílex tallat, ab tots los caràcters que concorren en sos similars de las demás estacions d’aquella época. La troballa feta, immediatament damunt del terror terciari, demostra, donchs, de quan antich fou poblada la terra hispánica. Semblava que aquest descobriment havia de despertar l’entusiasme dels sábis espanyols pera seguir avant en lo camí de las investigacions que la casualitat los hi posava al devant; mes, no fou aixís. Fora dels estudis d’en Tubino, de Villamil, de Casiano del Prado⁷⁵ y d’en Vilanova y Piera poch mes s’es fet en las regions centrals de la Espanya.

[6] A Portugal, aprop de Leira, al nord-oest de Lisboa, s’han trovat alguns exemplars⁷⁶ de sílex tallat, dels coneguts per cop-de-punys, en forma d’ametlla, ab arestas esmussadas, en⁷⁷ sos dos cantélls. Lo que dona molt interés á tal troballa es per haver sigut feta, aquesta, en una caverna, circumstancia que, per

⁷² Text suprimit: “territori”.

⁷³ Louis Lartet (Castelnau-Magnoac, 1840 – Seissan, 1899). Prehistoriador i geòleg. Conservador del Museu Nacional d’Història Natural de Paris i professor de Geologia i Mineralogia de la Universitat de Toulouse. Va ser l’autor de nombrosos articles científics, alguns dels quals relacionats amb la seva troballa de les restes de l’home de cromanyó a Eyzies-de-Tayac.

⁷⁴ Édouard de Verneuil (Paris, 1805 – 1873). Paleontòleg i geòleg. Fou, entre d’altres, president de la Societat Geològica de França. El 1862 viatjà a l’estat espanyol acompanyat de Louis Lartet i Casiano de Prado per fer estudis geològics sobre la Península Ibèrica. Fou llavors quan trobaren una eina lítica al jaciment de San Isidro (Madrid). Aquella troballa se sol assenyalar com el punt de partida de l’estudi de la prehistòria a l’estat espanyol (Mariano Ayarzagüena i Jesús Salas, “La etapa pionera de la arqueología española (1867-1912)”, a *El poder del pasado. 150 años de arqueología en España*, Madrid, 2017, p. 27).

⁷⁵ Casiano de Prado y Vallo (Santiago de Compostela, 1797 – Madrid, 1866). Enginyer de mines, geòleg i arqueòleg. Fou, entre d’altres, vocal de la Comisión del Mapa Geológico de España. Entre les seves obres destaquen *Vindicación de la Geología* (1835) i *Descripción física y geológica de Madrid* (1864).

⁷⁶ Text suprimit: “de la mateixa época”.

⁷⁷ Text suprimit: “sas duas parts”.

punt general, no concorre en las realizadas en altres parts d'Europa, per quan en la remotíssima época á que 's contráuen los sílex tallats del Chelleniá, no solían estar habitadas aqueixas cavitats naturals obertas á la roca, perque la major part d'ellas estavan perdudas en las geléras, y otras las ayguas encare las estavan vuydant, en son treball⁷⁸ etern d'esculpir la mudable figura de la terra. Aqueixos hermosos exemplars y 'ls restos del rinoceront y de la hiena, junt ab los del *Ursus speleus*, acaban de confirmar la gran antiguetat d'aquells recorts de la existencia y treballs del home⁷⁹ en la regió lussitana.

[6bis] *Mousterià portugués*. Lo segon periodo de la pedra tallada, que Mortillet⁸⁰ calificà de Mousterià, no ha donat en la regió portuguesa, segons Cartailhac, exemplars prou certs pera poderne fer esment especial.

[7] *Solutrià portugués*.⁸¹ Lo⁸² tercer periodo de la edat paleotica, recordareu que Mr. Mortillet li doná 'l nom de *Solutriá*, en la qual la industria de l'home prengué gran desenrotllo, trevallantse la pedra ab mes esment que en las épocas anteriors. Es quan los sílex prenén la forma de fulla de llaurer, y 's presentan per primera vegada las puntas ab osca, essent lleugers y elegants los exemplars,⁸³ y las primeras obras fetas d'os. Segons Cartailhac no s'ha reconegut aqueixa época á Espanya; los treballs fins are portats á térme en nostra península, no han donat los resultats sorprenents d'altres punts, que han permés establir, ab claredat y seguretat, los quatre períodes de la época paleotica, chelleniá, mousteriá, solutriá y magdaleníá. No vol dir aixó, que 'l territori de las Hispánias, quedés desert en aquells inmensament llarchs periodos, sino que mancan las investigacions y l'estudi complet de tot lo territori.

[8] *Magdaleníá*. La darrera época d'aqueix periodo de la Pedra tallada, es la Magdaleniana. Se la trova molt ben representada per tot lo territori de la Peninsula.⁸⁴ Gracias als estudis del fundador de la paleontologia humana, Eduart Lartet,⁸⁵ pot dirse que 'l Magdaleníá hispánich ha sigut profitosament estudiat

⁷⁸ Text suprimit: "d'erosió ó de depuració".

⁷⁹ Text suprimit: "hispánich".

⁸⁰ Gabriel de Mortillet (Meylan, 1821 – Saint-Germain-en-Laye, 1898). Prehistoriador. Conservador del Musée d'Archeologie nationale de Saint-Germain-en-Laye. Entre les seves obres destaquen *Le Préhistorique: antiquité de l'homme* (1883) i *Formation de la nation française* (1897).

⁸¹ Text suprimit: "Las darreras épocas".

⁸² Text suprimit: "darrer".

⁸³ Text suprimit: "haventni".

⁸⁴ Text suprimit: "Casiano del Prado, en son temps, coneixia".

⁸⁵ Édouard Lartet (Castelnau-Barbarens, 1801 – Seissan, 1871). Prehistoriador i paleontòleg. Professor de paleontologia del Museu Nacional d'Història Natural de Paris. Entre les seves obres destaca *Cavernes du Périgord. Objets gravés et sculptés des temps pré-historiques dans l'Europe occidentale* (1864; amb Henry Christy).

arreu.⁸⁶ Tan á Portugal com á España, los descubriments del magdaleníá, son considerables⁸⁷ y de gran valor arqueológich las ensenyansas que han proporcionat relativas als ultims temps del Paleolítich, abundant los sílex tallats en forma de gratadors y láminas, y pessas trevalladas en ós de cervidos, com agullas, ab forat, punxons ab incisions ben notables, áms, arpons, puntas de dart y de sageta, tallats á bisell ó ab punta de flauta etc.

Ja veurém despres al donar compte de las estacions exploradas la importancia d'aqueix periodo.

[9] *Neolítich*. Si la época paleolítica en nostre país revela una primitiva civilisació purament autóctona, es dir, pròpia de la gent de la terra, sense influencias forasteras, no succeheix lo mateix durant la época subsegüent, ó sia, la neolítica, ó dels temps actuals. Durant élla, tenen lloch grans cambis en lo modo d'esser de nostres aborígens; verdaders progressos en lo modo de fer y de viure se posan clarament de manifest, los indicis de las influencias de fora y 'l contacte ab civilisacions mes avansadas, se fá evident.

Lo pas entre la época de la “pedra antigua” y 'l de la “pedra nova”, no se sab cóm se feu. Arreu, y aquí, una llacuna, que no s'es pas pogut omplir encara, existeix, separant profundament uns temps dels altres. Tot lo que indica rudesia y miseria en los dias llarguíssims del paleolítich, mostran, pel contrari, una existencia falaguera en lo neolítich. L'home no vá errant, [10] miserablement d'assi y d'allá, disputant l'aixopluch y l'aliment, ab los óssos, las hiénas y 'ls feixuchs paquiderms dels primers temps de la era quaternári [sic], supervivents d'aquells [sic] antiquíssimas espécies que rumbejáván la llur corpulencia y ferocitat per las grans riberas y voras dels estanys dels terrers⁸⁸ terciaris. L'home pósa estada fixa, conrea la terra, fabrica terrissa, enterra sos morts, perpétua sa memòria ab monuments grandiosament senzills, dibuixa, pinta, sent la bellesa, estima 'l viure. Es per aixó que sos atuells y éynas devenen artístichs, pulint las pedras mes duras y adorna son cós ab lo tatuatge, cobrintse de lo que en sa infantívola fantasia considera com joyas de valor; las petxinas, las dents dels cervidos, los penjays, arrecadas y collarets d'os y de banya. Demostració d'aqueixa vida sedentaria son los dipòsits de desferras dits kjoekenmoeddings.

[11] *Kjoekmoeddings* [sic]. A Portugal,⁸⁹ es lo punt de la península,⁹⁰ ahon s'han descobert bon nombre d'aqueixos dipòsits de desferras de la població

⁸⁶ Text suprimít: “Comensant per la cova de la Peña de Miel, propera al camí de ferro de Pamplona á Madrid”.

⁸⁷ Text suprimít: “y seguint per la celebre Altamira, prop de Santander, es gran ‘l considerable”.

⁸⁸ Text suprimít: “cocanichs, pliocénichs ó miocénichs”.

⁸⁹ Text suprimít: “que com havem dit”.

⁹⁰ Text suprimít: “ahon la pre y proto-història ha sigut desde mitjana centúria passada, objecte constant d'estudi”.

primitiva sedentaria,⁹¹ tan importants com los estudiats en las nacions escandinavas. Entre 'ls mes notables figura 'l del Cabeço d'Arruda, que forma un monticul, d'imposant aspecte, malgrat la molta part destruïda que presenta. La massa 's composa de fragments de petxinas, ossos d'animals, sílex tallats, rochs trencats y cremats, cendras, objectes carbonisats y esquelets humans. Los estudis de la topografia portuguesa han demostrat que aqueix dipòsit es antiquíssim; anterior á al darrer aixecament del litoral portugués. Las pedras talladas presentan las arestas retocadas y molt afiladas, que servirían de puntas de dart, arpons ó de fletxa; los objectes d'os tenen l'aspecte d'espátulas, ó de pintas; la terrissa [12] es molt variada per sa grandària y espessor, y 's trovaren també palets de riera, perforats, portats de lluny, pera servir, tal vegada, d'adorno. Cridan l'esment las cendras acoguladas, com si fossen los vestigis de las llars ó fogaynas, apagadas fá milers anys, tenint properas unas llosas recremadas y esclats d'altras, revelant que tal vegada aquellas antiquíssimas gents⁹² no savian fabricar encare la terrissa resistent al foch, y que pera cuynar sas rústegas viandas farian escalfar, fins ferlas ruéntas, aquellas pedras, com usan encare certs selvatges americans, y, que, en cas necessari, també se'n valen, de tan primitiu medi, 'ls excursionistas pera improvisar uns fogons económichs y ben camperóls. Ab los dits fragments s'hi trovaren, barrejats, bon nombre d'esquelets humans, mes no estirats, sino encongits, replegats, com pera ocupar lo mes petit espay possible, indicant, que, de bon principi, s'enterraren arrupits ab la barba tocántoshi 'ls [13] genolls, com vejerem s'usá en los temps prehistórichs com una de las formas d'inhumació.

Cartailhac, al estudiar aqueixas restas humanas, se pregunta, si revelan la horrible costum de la antropofàgia en los primitius habitants de Portugal, ó, tal vegada, la destrucció d'un poble pescador per una gent vinguda del interior, ab instints ferótes.⁹³ No sembla revelar res d'aixó la costum d'honar los morts, inhumantlos en los monuments de pedra (antas, com se diu en la nació vehina) y en grutas. Y tals monuments abundan en tot lo país, haventni á Estremadura y á Tras-os-Montes, entre Douro y el Minho, y altres llochs de la vella Lussitania.

Indican cert grau de cultura la abundancia de la terrissa,⁹⁴ havent sigut, com per tot arreu, desconeguda en lo período paleolítich, distingintse per sas condicions la de Palmella, sobre totas las demás mostras d'altres llochs. Lo qual sembla revelar un gust y progrés artístichs notables, y que repugna á la ferocitat del antropófach.

⁹¹ Text suprimit: "dits kjoekmoeddings".

⁹² Text suprimit: "ignoravan".

⁹³ Text suprimit: "Res pot saberse".

⁹⁴ Text suprimit: "lussitana".

[14] Vist lleugerament lo que, en termes generals, pot afirmar-se de la pre-historia á Portugal, parlarém are, també breument, dels recorts mes típics que l'home primitiu deixá en dit territori, com á testimoni irrecusable de sa presencia, de sa industria y de sas costums.

Comensarém per las Covas y grutas sepulcralcs que han deixat mostres del treball humá.

[15] *Grutas sepulcralcs portuguesas*. Las grutas sepulcralcs portuguesas han sigut y continúan sent, molt ben estudiadas pels antropólechs d'aquell⁹⁵ simpátich y estudiós país.⁹⁶ L'estudi detingut d'aqueixas grutas revelan duas civilisacions; una que sembla esser d'ultims del período neolítich, ó comens de la época dels metalls, com ho demostren las⁹⁷ destrals de sílex y de bronze y la cerámica trevallada á ma; y altre, d'epoca mes avansada, mes sempre pre-romana, per los exemplars trevallats ab art exquisit.

[16] *Grutas artificials sepulcralcs. Palmella*. L'home primitiu, subjecte á las inclemencias d'una temperatura, tal vegada, mes crúa que la nostra, degué enginyarse pera resistir los cámbis de temps, obrint en lo sí de la terra amagatalls pera aixoplugarse allí ahon lo país no li proporcionava covas fetas per la naturalesa. D'ahon provenen las grutas artificials que,⁹⁸ havent servit pels vius, despres se convertiren en estada y amagatall dels morts, pera sustráure las despullas humanas de la voracitat dels animals y de las profanacions. A Portugal existeixen bon nombre d'aqueixas grutas artificials pera sepulturas. La mes important es la de Palmella, no lluny de Setubal y de Lisboa. Lo mobiliari fúnebre de las criptas palmellanes es notabilíssim. La forma d'aqueixas grutas sepulcralcs ó soterránis oberts per l'home del neolítich, tenen lo sol plá y la volta esférica; la entrada, que sembla la boca d'un forn, es petita y dona ingrés á una [17] galeria; las parets presentan las senyals del treball,⁹⁹ fetas ab uns instruments punxeguts, tal vegada picots de fusta d'alsina, donchs, que la naturalesa de la roca molassa, ab la qual son oberts aquests subterránis, permet lo treball ab relatiu poch esforços. L'àrea de la cripta es una circumferencia. L'arch que forma la entrada de la gruta es semicircular, reentrant en sos extrems, com l'árch dit árabe, ab lo fi de que la part mes exposada á refrechcs y cops, sia mes resistant. Aqueixa entrada podia tancar-se per medi d'una llosa, com senyala la entalladura que hi ha en lo sol pera engalsarhi la pedra.

Com havem dit, las tombas de Palmella han proporcionat un¹⁰⁰ considerable nombre d'exemplars, magnífichs. Los vasos de terrissa fina, adornats

⁹⁵ Text suprimít: "país germá".

⁹⁶ Text suprimít: "germá nostre, y mes que nosaltres, sortós, perque 's governa, no 'l mal govanan".

⁹⁷ Text suprimít: "láminas".

⁹⁸ Text suprimít: "com ja havem vist".

⁹⁹ Text suprimít: "humá".

¹⁰⁰ Text suprimít: "magnífich".

artísticament, com en lloch mes s'en trovin d'iguals, abundan. Son rogenchs y foscós, molt ben cuyts, ab las parets primas, y fets á má d'una manera cuidadosíssima, revelant un bon gust artístich, insuperable en tan allunyada época.

[18] Las destrals de sílex de la gruta de Palmella, son, á imitació de sa hermosa cerámica, trevalladas delicadíssimament; lo qual també pot afirmarse de las puntas de fletxas de quartz hialí. Las serras de sílex son notables per l'esment ab que son trevalladas. En un mot; tot lo mobiliári fúnebre que s'es trovat en dit punt de Portugal, sembla eixit de las mans delicadas de la dona, fent fugir de la imaginació tot pensament d'una civilitació bárbre y selvatge, encare que primitiva; demostrantho fins á la evidencia 'ls objectes que s'han trovats pera servir d'adorno personal, com son unas petitas plaquetas triangulars ó rectangulars, cilindres, perlas y arrecadas, tot trevallat ab una finor extraordinária, com no podria aventajarho cap artífice modern, ben manyós y plé de trassa. Tots los productes del neolítich portugués representan un grau d'avensament en la cultura d'aquellas gents, que fá allunyar tota idea de rebaixament y d'atrás. La major partida d'aqueixas joyas de [19] pedra, son obradas en una roca de color vert de poma, acostantse al vert d'esmeragda; maculadas de venas y de tacas foscas y negras; sa substancia es traslúcida. Sémblan talment aqueixas pedras preciosas que la moda ha posat en us entre nosaltres, tal com la turquesa d'Orient. Com á cosa característica d'aqueixa important estació neolítica portuguesa deberém fer notar la ausencia del or; aquest rich mineral no 'l conegué, ó no l'usá, l'home de Palmella.

La preciositat de la materia y lo artístich de la forma dels exemplars fá sospitar á Cartailhac si aqueixos exemplars dels darrers temps del neolítich portugués indican la invasió d'un poble molt civilisat, vingut á las platjas lussitanas desde 'l llunyá Orient. No s'atreveix á afirmarho, y fa bé; perque, avuy, entre 'ls mes doctes arqueólechs portugueses se rebutjan aqueixas influencias llunyanas, [20] y aqueixas migracions¹⁰¹ orientals, sostenint la novíssima teoria anomenada del Occidentalisme; es dir, que¹⁰² la civilitació¹⁰³ primitiva dels pobles del Occident (Europeus) fou autóctona, ben propia, no enmatllevada, ni apresada de ningú.

Los exemplars d'aram y de bronze trovats á Palmella, no desdihuen del demés mobiliari indicat.

De monuments com lo descrit s'en coneixen de semblants en las illas del Mediterráni, que guardan perfecta relació ab las criptas portugueses, lo qual no vol dir sino que en igualtat de necessitats, ab medis semblants, y ab dificultats

¹⁰¹ Text suprimit: "del Orient".

¹⁰² Text suprimit: "la nostra".

¹⁰³ Text suprimit: "fou".

iguals, l'home, en qualsevol latitud en que 's trobi y sia l'època que 's vulga, ha fet y obrat d'igual manera. No cal cercar la causa d'aquestas coincidencias, en èpocas en que la facilitat de comunicacions era impossible, relacions que no existían, porque no podían existir, y lo que dihém de las formas constructivas [21] pot aplicarse á las formas ó motius de decoració.

Llarga, y pesada pera una conversa com la nostra, sería la relació circumstanciada de las covas habitadas per l'home primitiu de la Lussitania, ab la enumeració dels hermosos exemplars trovats en éllas, verdaderas maravellas de la primera industria artística dels pobles aborígens lussitans. Obriu las obras de Cartailhac y de Leite de Vasconcelhos: "Les Ages-prehistoriques de l'Espagne y du Portugal" y "Religiões [sic] da Lusitania" y veureu que tota explicació es sobrerera davant dels exemples gráfichs.

Despres dels monuments oberts pacientment en la roca, l'home lussità alsá en las planas ó en los enesprats monts, los sepulcres de grans pedras á sos morts estimats, ó mes venerats ó temuts.

[22] *Antas. Antellas. Mamôas.* A Portugal, los monuments megalítichs coneguts arreu ab lo nom de dólmens, se 'ls anomena, segons las regions: antas, antellas y mamôas, que, com havem dit suara, son monuments funeráris.¹⁰⁴ Lo célebre arqueólech Martins Sarmiento los ha estudiat ab tot esment, y es d'opinió que las ántas eran lo darrer estatge dels constructors de las citanias y dels castros, de qual construcció aviat parlarem. La proximitat d'aquestas estacions ab las antas ho demostra, haventni moltas dintre de sas darreras líneas de circumvalació. La identitat dels dibuixos grabats en las llosas dels castros y las que 's trovan en las mamôas; la perfecta semblansa de las destrals de pedra trovadas en los castros y en dits monuments ho confirman mes encara. Los exemplars fets de bronze que s'han trovats en tals llochs, diu prou clar, la epoca de llur erecció.

Altrament, á Portugal abundan en gran manera los dolmens.

[23] *Epoca del metall á Portugal. Dolmens.*¹⁰⁵ Es una regió esencialment dolménica; aixó l'allunya completament del Sud-Est de la Espanya baix aquest punt de vista. Desde que Martinho de Mendonça de Pina¹⁰⁶ cridá la atenció sobre las antas, en 1733, calificántlas "de las mes antiguas construccions del mon",¹⁰⁷ los sábís antropólechs portugueses s'han preocupat sériament sobre l'origen y

¹⁰⁴ Text suprimit: "prehistórichs".

¹⁰⁵ Text suprimit: "La Portugal".

¹⁰⁶ Martinho de Mendonça de Pina e Proença (Guarda, 1693 – Lisboa, 1743). Pedagóg i escriptor. Fou, entre d'altres, membre de l'Academia dos Anónimos i de l'Academia Real da História Portuguesa, i bibliotecari de la Real Biblioteca. Entre les seves obres destaca *Apontamentos para a educação de um menino nobre* (1734).

¹⁰⁷ Casades es referia a la conferència de Martinho de Mendonça de Pina titulada "Conferência sobre as antas", pronunciada el 1733 a la Academia Real da História Portuguesa.

demés circumstancies atendibles á fi d'alsar lo vel que envolcalla aqueixos vells monuments. Lo nom d'anta ó antas, aplicat als dólmens, s'ha buscat qué podia significar, per M. Pereira de Costa y altres autors, sense poderho esbrinar, donántse etimologies del tot rebutjables. Los autors anteriors al nostre sigle los creyan monuments sagrats y no anavan desencaminats, donchs, que pera 'l culte dels morts servían. Lo primer inventari format á Europa dels monuments megalítichs se feu á Portugal, y fou degut al P. Guerreiro,¹⁰⁸ qui en 1734 diu n'existian en son país tres cents quinze. Desde aqueix [24] autor, altres, com lo célebre arquebisbe Cenáculo,¹⁰⁹ 'l gran arqueólech portugués, han¹¹⁰ parlat dels megalítichs lussitans,¹¹¹ avantsántse¹¹² de prop d'una centúria als sábis escandinaus, al tractar de tals monuments y al procedir, com lo P. Gaspar Simoes,¹¹³ á excavar, per primera vegada, una anta, ab mira purament científica.

Las antas están extesas d'un cap al altre de la¹¹⁴ regiò, principalment en las¹¹⁵ comarcas d'Alemtejo y de Beira, aprofitant los constructors d'aqueixos monuments las rocas del lloch ahon los elevavan, no anántlas á cercar massa lluny. Son gran volúm mateix indica la impossibilitat de ferho d'altra manera en una època quals medis de transport no eran altrás que l'esfors humá. Las ántas, com los dolmens, eran coberts per un montícul artificial, en sa inmensa majoria desaparescuts per la acció dels agents atmosférichs y per la má del home. A mes, alguns, [25] presentavan una avinguda coberta, feta ab llosas, com la cambra sepulcral, á la qual conduían, conservantse á las regions del Douro y de Beira, antas ab tals avingudas, ó corredors coberts. Com á la mellor conservada citarém la de Portimaô, consell d'Alcalá, al Sud de Portugal. En ella s'hi trovaren destrals de pedra y una maravellosa serie de puntas de dart, de sílex, presentant las voras dentelladas, trevalladas exquisidament, y de mes tamany que cap altra de las trovadas en paissos de mes anomenada.

¹⁰⁸ Afonso da Madre de Deus Guerreiro (? , 1676 – ?). Franciscà. Malauradament, l'inventari de monuments megalítichs del P. Guerreiro al qual es referia Casades no s'ha conservat.

¹⁰⁹ Manuel do Cenáculo de Vilas-Boas (Lisboa, 1724 – Évora, 1814). Franciscà. Fou, entre d'altres, bisbe de Beja i arquebisbe d'Évora. Gran aficionat a l'arqueologia, va reunir una gran col·lecció d'antiguitats, la qual, però, fou saquejada durant la invasió napoleònica. Entre les seves obres destaquen *Conclusiones de Logicae* (1751), *Memórias históricas de Ministério do Púlpito* (1776) i *Cuidados literários do prelado de Beja em graça do seu bispado* (1791).

¹¹⁰ Text suprimít: "format".

¹¹¹ Text suprimít: "ab conceptes que".

¹¹² Text suprimít: "de mes d'un sigle".

¹¹³ José Gaspar Simões (?). Prior de São Teotónio de Odemira. Fou un dels col·laboradors més estrets de Manuel do Cenáculo. Entre les seves obres destaca la inèdita *Memória sobre os monumentos antigos*, on hi ha una descripció de les excavacions a les que es referia Casades.

¹¹⁴ Text suprimít: "Portugal".

¹¹⁵ Text suprimít: "regions".

Especialitat de Portugal son també 'ls “dolmens circulars”, precedits de corredor ó avinguda. Existeixen á Aljezur, petit vilatge proper al cap de Sant Vicents, y foren estudiats per Estácio da Veiga, trovánthi una hermosíssima colecció d'objectes, com en lloch mes de semblant per lo ben fets y per son tamany.

A Marcella, 'l mateix arqueolech, estudiá un [26] monument notable per los utensilis, joyas y objectes de marfil, que revelan la presencia del elefant en dita localitat; á Freixó existeix lo mes magestuós dels monuments megalítichs portugueses, encara que bastant destruít, y, lo que es mes sensible, per la ma de la ignorancia, y desde temps antichs. Aqueix dolmen ha donat una bonica colecció de puntas de fletxa, de sílex, finament trevalladas.

Escudelletas gravadas en las rocas. Una particularitat que han observat los arqueólechs portugueses en las ántas de son país, es la de troverse¹¹⁶ algunas llosas que forman aquells monuments, ab cupuletas ó escudellas¹¹⁷ esculpidas, notantse aquesta circumstancia en alguns monuments megalítichs de l'Alemtejo. En alguns punts d'Europa se n'han trovadas de rocas trevalladas ab aqueixos clotets en forma de cupuletas ó d'escudellas agrupadas, no haventse posat d'acort encare sobre son verdader siginificat.

[27] Aqueixos signes misteriosos datan no de la edad de la pedra sino de la subsegüent, la del bronze. En certas regions son consideradas com signes sagrats.

Entre 'l Tage i l'Occeá, arreu, s'alsan aqueixas ántas tan características del país lussitá, conegudas en la localitat per Pedra dos Mouros, haventshi trobat son complert y variat mobiliari, propi de tals estacions prehistóricas, y, un exemplar, únich, que no se sab, á ciencia certa, pera qué serviría. Es una placa sensiblement trapezoidal, de calissa,¹¹⁸ de cara pulida, recordaba en lo sentit de la llargada, y ab forats pera adaptarla á un altre objecte. Se creu que servirían pera protegir lo bras esquer contra 'l frech de la corda del arch en el moment d'extegar lo tret, com se veu en los arquers del antich Egipte y també d'épocas mes posteriors.

[28]¹¹⁹ *Grutas sepulcralcs portuguesas.*¹²⁰ La vehína nació posséheix¹²¹ interessants grutas sepulcralcs. Delgado estudiá en 1867 las de Cesaréda, á la dreita del Tage, al peu del serrat Monte-Junto. Las mes principals d'aqueixas grutas son la célebre coneguda per Casa da Moura y Lapa Furada. La primera conté duas cámbra á las quals s'hi baixa per un pou de 4 metres de fondária.

¹¹⁶ Text suprimít: “foradadas”.

¹¹⁷ Text suprimít: “trevalladas”.

¹¹⁸ Text suprimít: “crístalleria”.

¹¹⁹ Text suprimít: “pot aplicarse á las fomas i motius de decoració”.

¹²⁰ Text suprimít: “Portugal”.

¹²¹ Text suprimít: “á poc de la de Palmella, altres”.

S'hi trobaren ossaments humans, atuells y instruments. Los esquelets hi son nombrosos. L'estúdi d'aqueixa cova, revelá que en un principi fou habitació pera 'ls vius y que després se la convertí en morada pera 'ls morts. Molts cránis se presentan trepanats, aixó es, foradats intencionalment, fet sobre 'l qué, encare, no s'han posat d'acort los arqueólechs respecte de son significat. Durant la edat de la pedra pulida es sovint trovada aqueixa particularitat en los cránis, revelant, segons Broca,¹²² la superstició de obrir un pas á un esperit maléfich, empresonat en lo cos del malalt subjecte [29] á tal operació; y dihém malalt, porque la trepanació revela que fou operada en vida del pacient. Com es molt comuna en cránis de criaturas, se creu que ho feyan, com encara ho practican certs selvatges oceánichs, pera curar los accidents ó, tal vegada, la meningitis, ó altres enfermetats nerviosas. Sia lo que 's vulga, també s'en feyan de forats y ablacions cranials en individuos já difunts. S'afirma, pel citat Broca, que 'l fragment d'os separat del cráni, per efecte de la trepanació, servia d'amulet als vius, pera foragitar malalties y maleficis. La importancia de las trovallas de cránis en la Casa da Moura depén, en gran part, d'aqueixos fets, que han donat motiu á llarchs estudis als antropólechs. Mes, pera 'ls arqueólechs tenen major interés los hermosíssims sílex tallats, ab una perfecció sorprenent y ab una elegancia de formas, absolutament artísticas, en general, alonsanjadas, triangulars, ab la base cóncava, ab las arestas dentelladas. [30] Son las pessas mes ben obradas que s'han trovat fins are en tot lo mon. Aqueixas puntas tan podían servir, colocadas al extrém d'un pal, de llansa, com de sagetas. De destrals de pedra, perfectament fetas, s'en descobriren un centenar, cridant l'esment pel puliment que 's feu experimentar al mineral duríssim. A mes dels exemplars que 's trovan arreu, la Casa de Moura ha donat objectes exclusius de dita cova; com son uns adornos fets d'unas primas placas d'esquiste, en forma de crossa, rublertas sas caras d'adornos geométrichs variadíssims, y altres de forma trapezoidal, ab dibuixos, y portant forats de suspensió, pera servir d'insígnias d'autoritat, d'adorno, ó lo que fóssin. L'estil y 'l trevall d'aqueixas pessas fá suposar que serían obradas baix la influencia de la civilisació, ja avansada, de la edat del bronze.

Abundan aixís mateix los exemplars de lo que 'n podriam [31] dir, joyeria neolítica, com perlas pera fer collarets, de variadas formas, molts fetas d'os, agullas pera adornarse 'ls cabells; cilindres de calissa de tots tamanys; brassalets; botons de dibuixos variats; y finalment, cerámica, contrastant ab

¹²² Pierre Paul Broca (Sainte-Foy-la-Grande, 1824 – París, 1880). Metge i antropòleg. Professor de patologia quirúrgica de la Universitat de París. Es conegut, sobretot, perquè va identificar la regió del cervell relacionada amb el llenguatge (regió coneguda com l'àrea de Broca). En l'àmbit de l'antropologia es va interessar especialment per l'estudi de l'antropometria cranial.

aqueixos exemplars, per la manera grollera com fou obrada á má, de pasta negra, sembrada de punts blanchs, ab estriars rectangulars ó bé onduladas.

Lapa Furada. En la segona sepultura dita Lapa Furada, s'hi trová bona cosa d'exemplars fets d'os; y en las de Cascaes y altres, que 's faria pesat detallar, s'hi descobriren destrals de pedra, cilindres de calissa, objectes d'os, láminas de bronze en forma de puntas de llansa y de fulla, destrals de marbre blanch, ab mánechs, usantse gran varietat de minerals dusos y de bell aspecte, essent características¹²³ de la edad neolítica portuguesa, unas pedras pulidas punxegudas finíssimas á bisell, que, servirian de destrals, fortament lligadas á un mánech de fusta. Son tan finas [32] aqueixas pessas que fá suposar son aspecte si serian objectes purament votius ó simbólichs. No n'hi ha cap exemplar semblant en las demás estacions neolíticas europeas.

[33] *Camps fortificats. Portugal.*¹²⁴ L'antropólech lussità, Carles Ribeiro,¹²⁵ explorá, davant per davant¹²⁶ de Barcarena, poble prop del Taga, al sudoest de Lisboa, una estació neolítica, dita de Licea, ó sia, una gran extensió cenyida per una muralla. Dintre d'aqueix espay, s'hi trovaren los exemplars de pedra pulida mes comuns, ab óssos de las especies animals que domesticadas, mes serveys fan al home. A mes, s'hi trovaren algunas grutas, que serviren de sepulturas, ab abundants exemplars de cerámica; revelant una estació de la pedra pulida que serví d'estada dels vius y de mansió dels morts.

Citánias y Castros. De temps molt antichs se coneixen en lo país lussità y en la propera Galícia unas estacions protohistoricas conegudas per Citánias y també Castros, consistents en las ruinas de poblacions fortificadas, colocadas en lo cím de las montanyas. [34] La mes notable d'aqueixas estacions es la de Liceia,¹²⁷ á Estremadura, defensada per murs naturals y per una muralla obrada, en la qual s'hi trovàren instruments dels temps neolítichs: destralls de pedra, puntas de llansa, fletxas de sílex, perforadors, punxons, raspadors, martells etc. tot fet ab aquella roca; massas ovóides y esféricas de calissa; estilets d'os, vasos y molts fragments de¹²⁸ cerámica grossera, fabricada ab argila, sense intervenció del torn ó roda del terrisser, y tenint adornos senzills, angulars, gravats per medi d'estilets ó punxó.

Sembla que 'ls habitants d'aqueixos castros coneixían la construcció de cabanas de forma quadrada ó rectangular.¹²⁹ [35] Aqueixas construccions, ó

¹²³ Text suprimít: "de Portugal".

¹²⁴ Text suprimít: "Lo Sr.".

¹²⁵ Text suprimít: "dona".

¹²⁶ Text suprimít: "y á damunt de Bacarena".

¹²⁷ Text suprimít: "Está defensada per murs naturals y per un parapeto".

¹²⁸ Text suprimít: "losa".

¹²⁹ Text suprimít: "y que mantenian relacions comercials ab pobles de lluny.

recintes fortificats ja per la mateixa naturalesa, ja per medi de murs de pedra seca, tenen un gran interès arqueològic, perquè tot un museu prehistòric pot formar-se ab la multitud y varietat d'objectes que s'hi trovan, de pedra pulida, d'os, de¹³⁰ aram, de bronze, de plata,¹³¹ terrissa, pesos, ossos y crànis humans, restos de vestuari, grans gerras etc.

[36] *Castros*. Ab tot y¹³² la miserable condició d'aqueixos primitius lussitans, habitants de la vall del Tejo, vivían sedentàriament, y fins mercadejavan ab altres pobles, relativament allunyats, com ho revelan los sílex trevallats, ab rocas portadas de lluny. Aqueixa vida sedentaria presuposa la existencia de poblats y¹³³ ab ella los primers núclis de las nacions. Formant extesas necrópolis, aprop dels castros, s'alsan túmulus grandiosos y de difícil construcció. Encare que aixó queda probat, no pot afirmarse quinas relacions sostenían entre sí aqueixas antiquíssimas poblacions protohistòriques, podentse creure que vivían federadas pera la mútua defensa y comers, sense perjudici de rómpre 'l llas d'unió sempre que la enemistat los reparés. Las diferencias cranials que s'han pogut comprovar revelan que distintas rasses s'apostaren en la terra lussitana.

[37] *Rassas á Portugal*. Una de las rasses primitivas que pobláren la major part de la Europa es la coneguda per la de Cro-Magnon, que presenta 'l cráni allargat (dolicocefal), extenentse á Fransa, Bèlgica, Espanya, Italia, Marroch, Argèlia y Canarias, tenint representants á Andalucia en plena edat del bronze. S'ha suposat que aqueixa gent procedia del Nort del Europa, fugint de las geladas terras septentrionals pera trovar una patria nova en las regions mes hospitalàries del Sud. Alguns antropòlechs, entre élls el celebre Quatrefages,¹³⁴ ha dit que pera Portugal calia establir una rassa nova dita de Muges, comparantla ab la dels Vaschs; Oliveira¹³⁵ ha trovat mes similitut ab los cranis

Segons opinió de Leite de Vasconcelhos, lo castro de Liceia pot ésser considerat com á típic. Aqueixos castros, ó eminencias fortificadas”.

¹³⁰ Text suprimit: “coure”.

¹³¹ Text suprimit: “vasos de”.

¹³² Text suprimit: “adhuc”.

¹³³ Text suprimit: “ho revelan los castros, que en diferents punts se'ls trova agrupats”.

¹³⁴ Jean-Louis Armand de Quatrefages de Bréau (Valleraugue, 1810 – Paris, 1892). Biòleg, zoòleg i antropòleg. Catedràtic d'Antropologia i Etnografia del Muséum national d'histoire naturelle de Paris, des d'on va defensar les seves idees monogenistes i antievolucionistes. Entre les seves obres destaquen *Crania Ethnica* (2 vol., 1875-1882) (amb Ernest Hamy), *L'espèce humaine* (1877), *Hommes fossiles et hommes sauvages* (1884), *Histoire générale des races humaines* (2 vol., 1887-1889) i *Les émules de Darwin* (1894).

¹³⁵ Francisco de Paula e Oliveira (?). Militar, antropòleg i geòleg. Fou, entre d'altres, funcionari de la Direcció de Treballs Geològics. Entre les seves obres destaquen *As raças dos kjækenmæddings de Muges* (1881) i *Antiquités préhistoriques et romaines des environs de Cascais* (1889).

escocessos y irlandesos y Jacques¹³⁶ suposa idèntica la rassa de Mugem á un dels tipus mestissos d'Argar. Per la sua part, Leite de Vasconcelhos es d'opinió, que 'ls aborígens portuguesos pertányen á la rassa de Furfooz.

[38] *Inmigracions*. Donada aqueixa idea dels monuments prehistòrics de Portugal, havétnoshi entretingut bastant, per la varietat y abundancia d'exemplars y per haver sigut estudiats per eminents arqueòlechs, suplint, en certa manera, la abundancia dels testimonis de la prehistòria á Lussitania, la escassetat que 's nota en los demés territoris de la Hispania, creyéim que es hora de dir alguna cosa sobre la primitiva immigració en la Península, ó sia 'l poble á qui 's poden atribuir aquells monuments. Los autors moderns afirmen, entre ells lo sapientíssim Dr. Berlanga,¹³⁷ que foren los intrépits marinos de Sydon y de Tyro los primers que portaren á la¹³⁸ Península la primera llum de la civilització y cultura, trayent de la barbàrie á las tribus prehistòriques que [39] feya mes de vint sigles abans de nostra Era ocupavan las platjas del Mediterráni y del Océa de la nostra Península. La causa d'aqueixa primitiva invasió sembla ésser que en los primers anys de la vigéssima tercia centuria anterior á J.C. un rey dels Elamitas baixá davant d'un poderós exèrcit desde Susa, á la conca inferior del Tigris y del Eufrates y s'apoderá de la Caldea, que destruí, havent governat los reys del Elám per mes de duas centurias aquell país. Tan terrible irrupció armada fou causa de que molts fills de la Caldea emigréssin de las costas del Golf Pérsich á las platjas orientals del Mediterrá. Entre aqueixos caldeos vinguéren, ab élls barrejats, los Fenicis, dits Poeni pels Egipcis y també Hyksos, que fundaren Sidon y Tyr, Gebal y Deroth y altrás [40] ciutats. Dedicats á la agricultura, los fenicis portaren aqueixos coneixements als pobles del Mediterrá, ab quins sostenían freqüent contacte, fent la navegació de cabotatge per las terres é illas d'aqueix mar interior. A cambi dels metalls que las tribus proto-històriques del Mediterrá los facilitavan, baratavan ab nostres aborígens las telas y joyas que en¹³⁹ los tallers y obradors de Sidon y de Tiro tenían establertes. Aixís aqueixa gent establiren lo llas d'unió entre l'Orient clàssich y¹⁴⁰ 'ls pobles semi-bàrbres del Occident, ajudant poderosament á aqueixa gran obra

¹³⁶ Victor Jacques (Brussel·les, 1858 - 1925). Metge i antropòleg. Fou, entre d'altres, catedràtic d'Antropologia Física de la Universitat Lliure de Brussel·les i cofundador de la Societat d'Antropologia de la mateixa ciutat. Entre les seves obres destaquen *Les crânes du cimitière du Sablon à Bruxelles* (1883), *Notes sur l'ethnographie de la partie orientale de l'Afrique équatoriale* (1886, amb Emile Storms) i *Carnet d'observations ethnologiques* (1898).

¹³⁷ Manuel Rodríguez de Berlanga y Rosado (Ceuta, 1825 – Alhaurín el Grandre, 1909). Advocat, epigrafista i arqueòleg. Entre les seves obres destaquen *Estudios sobre los bronceos encontrados en Málaga a fines de octubre de 1851* (1853), *Monumentos históricos del Municipio flavio malacitano* (1864), *Los bronceos de Osuna* (1873) i *Los bronceos de Bonanza, Lascuta y Aljustrel* (1881).

¹³⁸ Text suprimit: "nostra terra".

¹³⁹ Text suprimit: "las fabricas".

¹⁴⁰ Text suprimit: "la gent".

civilisadora Tothmés III^{er}, (aqueix gran monarca egipci, quals glories eternisan los murs del temple de Karnak), al crear un estól, que comandat pels experts marins fenicis, recorregué tots los indrets del mar Mediterràni.

[41] Los fenicis, per rahó de sas continuas relacions ab l'Egipte, aprengueren d'aquéstos la construcció dels edificis per medi de grans carreus y en sos viatges per las illas gregas, ensenyaren als aborígens los procediments constructius. Aquestos fets, comprovats per los moderníssims descobriments arqueològichs fets á Egipte y á Grecia, concordan ab las duas épocas, paleolítica y neolítica, que arquitectònicament han sigut designats, aplicantho als pobles mediterrànics, en periodos ciclópich y pelásgich, aquéll caracterisat per las construccions fetas ab grans trossos de pedra sense desbastar, que á forsa de brassos, arrastrats per plans inclinats y damunt de carrons, desde las pedreras, portavan al lloch desitjat, encaballant los feixuchs códols uns damunt dels altres, formant los [42] murs dels recintes fortificats, y erigint aqueixos monuments megalítichs que 'ns causan meravella per sa forsa y rudesia. Exemples á casa nostra d'aqueixas construccions son la part baixa de las murallas de Tarragona, de Girona, d'Olerdula y 'ls talayots y navetas de Mallorca. Los arqueólechs de la passada centúria, en los temps en que no s'havian fet encáre los grans descobriments que han permés als moderns escriure 'ls anals dels pobles antichs del Orient clássich, calificáren aquellas extraordinàrias construccions ab lo nom de ciclópeas, com á propias pera esser fetas pels gegants de la mitologia grega, los Cíclops, destronadors de deus, no sabent quin nom donarlos hi.

Representa una nova immigració d'un poble mes culte, las construccions ditas pelásgicas, [43] distingintse de las del anterior periodo per esser trevalladas ab mes petites proporcions y escuadradas ab mes mirament, encare que no pujan confóndres ab l'aparell del periodo classich helénich. Los Etruschs usaren aquesta manera d'aparellar los murs de sos edificis, y 'ls habitants de la Lussitania, de la epoca neolítica, vestiren aixís, llurs citanias y 'ls castros. En lo Sud de Espanya, abundan las construccions d'aqueixa época, essent una construcció típica la celebre Cueva de Menga, á Antequera, y 'ls hipogeus gaderitans, de quins parlarém aviat.

[44] *Protohist. Espanya*. Despres d'havernos entretingut parlant de la pre y proto-historia de la regió portuguesa, la primerament coneguda de la península ibérica, nos caldrá que diguém alguna cosa dels temps pre-històrichs de las demés encontradas del territori hispánich que, per alguna particularitat, mereixen la atenció dels arqueólechs.

Com se pot suposar, no repetirém lo que já havém dit relativament als periodos paleolítich y neolítich, tota vegada que lo que de la Lussitània s'es

parlat, té¹⁴¹ aplicació á las demás regións de la Espanya pre-histórica y proto-histórica. Lo que aném á veure, áre tot seguit, son, com ja havém indicat, certas particularitats típicas de cada regió, que las distingeix de las demás, formant com unas páginas [45] en certa manera, soltas, encara que no del tot independents y deslligadas, del gran llibre de la Arqueologia hispánica.

Es especial de la península la ausencia de la uniformitat y, per tan, la presencia de la diferenciació en tot, desde uns temps que,¹⁴² en vritat son anteriors á la mateixa cronología. Es clar que baix alguns conceptes s’hi troba la unitat del procediment en lo trevall del sílex, de la terrissa y del bronze; mes, al¹⁴³ aixecar los aborígens hispánichs los monuments megalítichs, s’hi notan diferencias ben marcadas. ¿Qué vol dir aixó? Entenem que aqueixos fets revelan la presencia de diferents pobles y de diferents civilitacions en la nostra península, á partir d’uns temps tan reculats que no es possible fixar de cap manera. Y aquest particularisme tan primitiu ha perdurat á través de las centúrias y dels fets històrichs, no havéntlo pogut destruir ni la ma feixuga, pensantse, del [46] colossal poder romá, ni la curta y tormentosa dominació goda, ni l’absolutisme cessarista dels¹⁴⁴ Austrias, ni la paròdia ridícula y barroera de governs autoritaris, que passant pels primers Borbons continúan los pseudo-liberals que estém patin...

La naturalesa, ’ls monuments mes primitius y la historia ensenyan constantment que ’l territori hispánich no ha sigut may, ni es encare, una unitat atapahida com un códol, sino que, ben diferenciats, en tots sentits, hi han diferents núclis de civilitacions, indicativas d’altres tantas rassas, que son la del Oest, la central y Sud, y la del Est de la Península, que geogràficament corresponen á Portugal ab Galicia, Asturias y Estremadura; las Castellas y Andalucía y ’ls territoris é illas que formáren un dia la gloriosa confederació Catalá-Aragonesa.¹⁴⁵

[47] *La obra de Siret*. Lo gran arqueòlech inglés Evans,¹⁴⁶ (el surtós descubridor de las maravellas arqueológicas, fetas are de poch, á Cnossos, á la illa de Creta, tornant á la llum lo palau del misteriós fundador del antiqüíssim regne Cretench, lo Minos de la historia pre-helénica), al publicar los germans Siret, com á resultat de sas trovallas prehistórichs del Sudest d’Espanya, llur

¹⁴¹ Text suprimit: “absoluta”.

¹⁴² Text suprimit: “escapan á tot recort”.

¹⁴³ Text suprimit: “voler nostres”.

¹⁴⁴ Text suprimit: “primers”.

¹⁴⁵ Text suprimit: “Anémho á veure confirmat pels monuments per las primitivas inmigracions”.

¹⁴⁶ Arthur John Evans (Nash Mills, 1851 – Youlbury, 1941). Arqueòleg, famós sobretot per les seves excavacions al palau de Knossos (Creta). Entre les seves obres destaquen *The Palace of Minos* (4 vol., 1921-1935) i *Scripta Minoa* (1952).

obra monumental: “Las primeras edats del metall”,¹⁴⁷ exclamà: “nos trovávam fins ara en la ignorancia relativament als temps primitius d’Espanya; empro, en la actualitat, sembla que aqueix país ha d’èsser lo destinat á donar llum sobre las grans qüestions de la edat del bronze á Europa.”¹⁴⁸

Realment, desde la obra dels Siret, la Espanya primitiva ha sigut exhumada y tot un passat remotíssim é ignót reuiu esplendorosament. Aquells sábis bélgas han fet apareixe davant dels arqueólechs de tot [48] lo mon, cóm lo poble primitiu, que en época molt reculada,¹⁴⁹ habitá en las costas del Sudest de la península, visqué, sortint de sas cabanas, pera cercar las pedras y enginyarse á fi d’obtenir las éynas de son treball rudíssim; y al cassar los animals, de sos óssos ne feya los joyells pera adornarse; y mes tart, aquella gent primitiva, sorpresos en sa vida quieta y solitária, durant incontables centúrias, veu arriar en sas platjas gents forasteras que los hi pórtan una nova materia, mes útil que las pedras, lo bronze, ensenyántlosi com s’obté, y mercadejant ab aquells marins intrépits, ván aprenent lo conreu de las terras y la explotació de las menas. Las riquesas naturals cridan novas gents á las terras hispanas, y ’ls naturals han de defensarse dels invasors, enfilantse en las enespradas rocas y vestint en son cim llochs de defensa y refugi, per medi [49] de murs de grossas pedras. La necessitat de defensarse contra ’ls vinguts de fora, esperoná son instint y perfeccioná cada dia mes los medis pera resistir y conservar la independència.

La part, avuy dia, mes estudiada de la costa hispánica es la que féren objecte de llurs estúdis los Siret. Comprén desde Cartagena á Almeria, l’extrém mes Sud-Est de la Península, en una extensió de 75 kilòmetres. Les dades recullides en aquella petita regió son suficients pera omplir tota la proto-historia de la¹⁵⁰ Hispania.

Aqueix avens en los coneixements de la primitiva historia de la península son deguts, en certa manera, á nostre gran patrici, En Francesch Martorell y Peña, á qui la¹⁵¹ cultura pátria li deu un merescudíssim monument de gratitut, al fundar los prémis quinquenals d’Arqueologia, que tan bons resultats han vingut donant pera la Ciencia y la historia pátria y mundial.

[50] *Estacions pre-históriques de la Península*. Las principals estacions prehistóricas de la Hispania primitiva, estudiadas per M. Cartailhac, abans de que ’s publiqués la monumental obra de Enrich y Lluís Siret, semblavan indicar

¹⁴⁷ Casades es referia a Henri i Louis Siret, *Les premiers âges du métal dans le sud-est de l’Espagne*, Anvers, 1887; o bé, més probablement, a la traducció castellana de l’obra: Henri i Louis Siret, *Las primeras edades del metal en el Sudeste de España. Resultados obtenidos en las excavaciones hechas por los autores desde 1881 a 1887*, Barcelona, 1890.

¹⁴⁸ Cita no identificada.

¹⁴⁹ Text suprimit: “vivia”.

¹⁵⁰ Text suprimit: “Ibèria”.

¹⁵¹ Text suprimit: “arqueologia”.

que un sol poble habitava en nostra Península, y no fou aixís. L'estudi profundíssim d'aqueixos sabis enginyers belgas ha demostrat, que al extrem Sud-Est de la España, en la regió dels antiquíssims Tartessis, en la comarca del Argar, existia un poble molt avansat que pot confondre's l'ab los demés, mes ó menys salvatges, que poblavan tots los indrets de la¹⁵² Hispania.

Desde 'l Nort al Sudoest y fins al Nordest del territori peninsular, arreu s'hi trovan testimonis de haver sigut poblat desde temps remots, si bé no es possible establir aquí cap intent de cronologia, per la poca seguretat en los datos y probas. Sia com vulga, á la lleujera, [51] y seguint l'ordre donat pels Siret, senyalarém á la vora del golf de Gascuña, los dólmens d'Eguilar, de Cangas d'Onis y d'Arrichinaga; la Cova d'Altamira, objecte are de poch d'estudi detingut per las pictografías que conté, y de las quals no podém ocuparnos per no donar desmesuradas proporcions á nostras senzillas conversas, que no son d'investigació y de crítica arqueológica, sino de mera exposició. En la provincia de Huelva, s'han trobadas tombas, atribuidas als primers mináyres d'aquella regió, contenint destrals y ganivets de cóure, ab adornos d'or y de plata, molt primitius, de quals testimonis ja s'en ocuparen Vilanova y Piera y Cassiano del Prado, especialment de lo descobert en cránis y altres exemplars antiquíssims, en el Cerro Muriano. A Andalucía, com dirém aviat, los monuments [52] megalítichs abundan, essent típichs de la regió y d'una importancia verdaderament excepcional. Citarém 'l monument de Castillejo de Guzmán, la Cueva de la Muger, perfectament estudiada per Mac-Pherson,¹⁵³ donant un completíssim mobiliari neolítich; la Cueva de los Murciélagos, importantíssima, y que fou objecte d'estudi detingut, l'arqueólech Sr. Góngora,¹⁵⁴ donant tanta abundancia d'objectes y fèntshi tals trovallas, que han despertat l'escepticisme dels mes escrupulosos arqueólechs; sobre tot, la presencia de pessas de vestuari fets de finíssim espart, al costat de molts instruments y armas neolíticas, joyas y cerámica. El mateix autor fá esment dels dólmens de Dilar, del Hoyón y del Herradero, y de las construccions ciclópeas de Baeza, y altres¹⁵⁵ localitats de la regió andalussa.

¹⁵² Text suprimit: "Iberia".

¹⁵³ Guillermo Macpherson Hemas (Gibraltar, 1824 – Madrid, 1898). Diplomàtic, arqueòleg i traductor. Entre les seves obres de temàtica arqueològica destaquen *La Cueva de la Muger. Descripción de una caverna conteniendo restos prehistóricos descubierta en las inmediaciones de la Alhama de Granada* (1870) i *Los habitantes primitivos de España* (1876).

¹⁵⁴ Manuel Góngora Martínez (Tabernas, 1812 – Madrid, 1884). Advocat, historiador i arqueòleg. Fou, entre d'altres, catedràtic d'Història Universal de la Universitat de Granada i inspector d'antiguitats de Granada i Jaén. Des del punt de vista arqueològic, la seva obra més important fou *Antigüedades prehistóricas de Andalucía. Monumentos, armas, utensilios y otros importantes objetos pertenecientes a los tiempos más remotos de su población* (1868).

¹⁵⁵ Text suprimit: "llochs".

[53] En las provincias d'Alacant y Valencia, seguint la costa, sovintejan las estacions protohistòriques, citant, en sa obra 'ls germans Siret, com per élls exploradas, la Cueva de la Roca y la ladera de San Anton, sobressortint entre 'ls demás monuments megalítichs de la regió lo Castellet del Porquet de la Olleria, situat junt al Mogente, (estudiat també pel citat arqueòlech Sr.¹⁵⁶ Vilanova),¹⁵⁷ construït ab filadas circulars, de pedra.

No seguirém mes avant perque farém objecte d'altra conversa, (donchs que la d'avuy se vá allargant massa,) lo que sobre la Prehistoria de Catalunya y Balears 'ns pertoca parlar.

De la part central de la península no 'ns en cal parlar, perque allí domina 'l descuit y l'abandono. Fora del notabilíssim descobriment fet en lo [54] terrer del quaternari inferior de prop de Madrid, de que ja havém al principi fet esment, poch é insegur es lo que se sab en l'estat¹⁵⁸ dels estudis prehistorichs de la Espanya central.

Cal establir, donchs, la divisió de la Península en duas regions, una ab dólmens, abundants á tot lo llarch de la ribera del Atlántich, y en la ribera del Mediterrá; faltant en la part central, mes separada d'abdos mars. Per quina rahó? S'ignora. La questió es que aixó, quan menys, nos revela la existencia de duas rasses, mes culta y civilisada l'una que l'altra, fet que perdura encara, y que no 'ns cal demostrar perque es conegut de tothom.

Dintre de la regió mes rica en testimonis de la prehistoria hispànica 'ls germans Siret s'ocupan, ab preferencia, del poble avansadíssim que ocupá [55] la regió del Argar, entre 'l Cap de Gata y de Palos situada, atribuïnt sos avensos á haver sigut lo punt d'Europa en que fou trobada abundantment la plata, y per haverse abocat, pera sa explotació, los pobles mes comerciants del mon antich; lo que¹⁵⁹ produí necessàriament una multitud d'influencias que havían de traduirse en un major nombre d'avenços y un refinament de cultura desconeguts pels demás pobles de la¹⁶⁰ Hispania. Y aqueix poble importador de la civilisació es, segons¹⁶¹ los arqueòlechs Siret,¹⁶² un poble mes antich que aquell que tenia per ciutat principal la abans llegendària Troya, que l'immortal Schliemann¹⁶³ feu

¹⁵⁶ Text suprimit: "Martorell".

¹⁵⁷ Sobre els treballs de Vilanova i Piera al Castellet del Porquet vegeu Joan Vilanova i Piera, *Origen, naturaleza y antigüedad del hombre*, Madrid, 1872, p. 410 i *Memoria geognóstico-agrícola y protohistórica de Valencia*, Madrid, 1893, p. 484.

¹⁵⁸ Text suprimit: "actual".

¹⁵⁹ Text suprimit: "feu que".

¹⁶⁰ Text suprimit: "Ibèria".

¹⁶¹ Text suprimit: "demostran".

¹⁶² Text suprimit: "lo mateix poble que construí".

¹⁶³ Heinrich Schliemann (Neubukow, 1822 – Nàpols, 1890). Empresari i arqueòleg. Dedicà bona part de la seva fortuna personal a l'arqueologia. Va excavar a Troia (1870-1890), Micenes (1876), Orcomen (1880) i Tirint (1884-1885). Entre les seves obres destaquen *Ithaka, der Peloponnes und*

ressucitá magnífica y esplendorosament, foragitant las sombras y duptes que enfosquían la historia de la Grecia heróica. Y aquell poble no fou altre que 'l fenici,¹⁶⁴ que pera agavellar la plata, vingué á Espanya, fent empori del¹⁶⁵ rich metall [56] las ciutats, ja esmentadas abans, de Sidón y Tyro, ab lo qual aqueixas urbes lograren tal esplendor en lo mon antich, que excitá la¹⁶⁶ cupiditat y la enveja de la ciutat de Troya, motiu de¹⁶⁷ sa ruina y destrucció, que tan grandiosament cantaren los¹⁶⁸ sublims poetas de la Grecia y de Roma: Homer y Virgili.

Mes,¹⁶⁹ la causa primera y en cert modo,¹⁷⁰ causal de la vinguda d'aquell poble civilisador á las costas del Sud-Est d'Espanya, ja havem vist com la explica nostre sábi epigrafista y gran ilustrador de la Espanya ante-romana, lo Dr. Berlanga.¹⁷¹

Ab tot, es de creure que 'ls aborígens de la regió de Argar coneguéren y aprofitáren la plata, que tan abundantment los hi donava son privilegiat terror, utilisantlo com al primer metall de que 'n [57] feu ús. L'estany, encare que alguns autors pretenen que fou explotat abans que la plata, tot fá suposar que no fou aixís, donchs, aquell mineral devia anarse á cercar massa lluny, com eran llavors las illas Cassitéridas. A cambi de la plata, los traficants fenicis donavan als indígenas objectes d'adorno fets de bronze, may armas, que no s'en trovan d'aquella epoca y metall¹⁷² en lo país explotat. Per altra part, es de créure que 'ls indígenas y 'ls nou-vinguts sostingueren, al principi, bonas relacions d'amistat, condició indispensable pera 'l comer. Despres aqueixa pau fou trencada y se suposa que fou degut aquest fet á la cupiditat que despertá en los forasters la abundancia de la plata¹⁷³ en la regió. Aixó obligá als naturals á defensarse de¹⁷⁴ sos falsos amichs. Los fenicis compravan á vil preu la plata [58] de la Tartessia

Troja (1869), *Troy and its remains* (1875), *Mycenae* (1878), *Ilios* (1881), *Troja* (1884) i *Tiryns* (1885).

¹⁶⁴ Nota al marge de la quartilla: "(1) ¿No podria ésser el Cretench, del període de Minos? No creyém que fos el Sumeriá, ó Caldeu?". La nota probablement va ser afegida molts anys després. Així ho indica tant l'ús d'un tipus de tinta diferent, com la referència al poble sumeri, poble que Casades només esmentà en algunes conferències de la dècada de 1920 (vegeu Jordi Vidal, "Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (1). Les tombes reials d'Ur (1929)", *Historiae* 18 (2021): 91-130), però mai en l'època en què pronuncià aquesta conferència.

¹⁶⁵ Text suprimit: "tan".

¹⁶⁶ Text suprimit: "rencunia".

¹⁶⁷ Text suprimit: "la celebre guerra y destrucció".

¹⁶⁸ Text suprimit: "grans".

¹⁶⁹ Text suprimit: "lo motiu".

¹⁷⁰ Text suprimit: "casual".

¹⁷¹ Text suprimit: "qui diu".

¹⁷² Text suprimit: "en nostre".

¹⁷³ Text suprimit: "que tan abundava".

¹⁷⁴ Text suprimit: "sos antichs amichs".

y la expandiren per tot¹⁷⁵ arreu. Ab aixó s'enriquiren fabulosament, y 's féren ámos del mercat del mon. La plata, donchs, que desde 'l temps de Abraham, XIX sigles abans de J. C., se coneixia per los pobles de l'Assia Menor; la plata que enriquia 'l Temple de Salomó; la plata ab que s'adornavan los fills de Troya, prové,¹⁷⁶ de la regió andalussa quals monuments megalítichs son la admiració dels arqueólechs, y per aixó, fou en aquells temps remotíssims la¹⁷⁷ Tartessia un país marvellós, que 'ls embejosos mercaders de Sidon y de Tyro procuravan amagar sa situació verdadera, inventant mil fáulas, que, ab sa imaginació espléndida, abultáren, á son albir, los escriptors grechs sigles despres.

La antigüetat del empleo de la plata hispánica en lo mon antich es perfectament possible que sia de 2,200 anys avans de nostra Era.

[59] La gran riquesa del poble Argar, que expandida pels fenicis, feu célebre aquell poble, li feu estimar sos morts, signe de cultura, com ho demostran las 1300 sepulturas exploradas pels germans Siret. La forma d'inhumació usada per aquell poble consistia en colocar, encongít,¹⁷⁸ lo cadáver dintre de¹⁷⁹ gegantescas gerras de terrissa, y si la capacitat d'una no bastaba, n'hi posavan duas unidas per las bocas. Aquest sistema de conservar las despullas dels morts se trova extés per tot l'Orient clássich. En la aurora dels temps histórichs, los Caldeus, aqueixos germans, en antiguetat, dels Egipcis, se sab que colocavan los cadávres dintre d'una jerra de terrissa. Las excavacions fetas en lo palau de Nabucodonosor han posat també de manifest cossos replegats sobre sí mateixos y tencats en grans jerras; á Troya, y en altrás parts de la Grecia arcáica y heroica s'ha trovat lo mateix. Los habitants [60] primitius de las illas Balears seguían análech procediment. Segons los germans Siret afirman, que res no autorisa á créure que la costum d'enterrar los morts, ficats dintre de grans jerras, fós importada á la Hispania per un poble extranger, sino que fou costum inventada pels Argars, quins tenian per consuetut, cada família, de guardar sos difunts estimats, y la por dels enemichs, feu que 's guardessin en las casas dels vius pera millor defensarlos de tota profanació, ja que cosas sagradas eran per aquella gent. La poca extensió del terror de qué podían disposar los obligá á enginyarse d'aquesta manera. La primera idea, tal vegada, 'ls vingué de las petites urnas cinerárias, verdaderas ollas, de la época precedent. La trassa dels terrissayres argaríns completá 'l pensament. [61] Si d'aqueixas grans jerras d'enterrament se passa á la cerámica usual, novament se veu que 'ls origins de

¹⁷⁵ Text suprimit: "lo mon antich".

¹⁷⁶ Text suprimit: "donchs".

¹⁷⁷ Text suprimit: "terra ibérica".

¹⁷⁸ Nota al marge: "arrupit".

¹⁷⁹ Text suprimit: "grans".

la civilització en la Hispania d'aquella època cal cercar-los en el mateix país. Les còpies de terrissa negra, abeu, que's troben per tot el món antic, són originàries de la regió que considerem (?). Tingues en compte que'l poble Argar fou sempre oblidat pels vells historiadors, y allavors, com ara, tot lo artísticament superior, s'atribuïa á qualsevol país, menys á cap poble de la Hispania. Los motius decoratius d'aquella terrissa indígena se'ls troba reproduïts en los exemplars de la ceràmica troyana, presentantse la creu gammada, swastika, en molts atuellers de tant allunyada època.

Respecte dels objectes de bronze, joyas, armas,¹⁸⁰ utensilis, s'hi poden aplicar las mateixas consideracions, que'ns proporciona l'estudi profundíssim d'aquell poble fet pels germans Siret, en sa obra monumental.

[62] *Covas habitadas á España*. Encare que no són moltes en número las covas explorades en la península, algunas s'han estudiat, donant los mateixos resultats de las dels demés païssos ahon aqueixos estudis no están descuidats, ni són despreciats.¹⁸¹ Citarém la Cueva Lóbrega, situada en la Sierra Cebollera, estudiada per M. Lluís Lartet,¹⁸² ahon trová restos de vasos, d'ossos, d'atuells, unas grossas placas, talladas circularment y que semblan haver sofert la acció del foc, punxons y allisadors, primera idea de las tenerías, pera aprestar las pells y transformárlas en vestits, acompanyats de testos de terrissa, trevallada á má, cuyta en ple ayre, grollerament, ab adornos de relleu, fets quan la pasta encare estava molla.

Altra cova explorada es la Cueva de la Muger, prop de la Alhambra de Granada. S'hi trobaren ossos partits y trencats, y exemplars de ceràmica del darrer temps del neolítich, [63] que fou estudiada per Mac-Pherson, qui vegé entre'ls motius de decoració la representació del sol, tal com la imaginació popular se'l figura; un cercle rodejat de raïges y tres punts inscrits, en triàngul. S'hi trobaren las destrals de pedra, ó pedras de llamp, láminas de sílex, un botó¹⁸³ d'os y un gran anell, ó millor un bracelet, etc.

No menys notables, pels resultats obtinguts, són las covas¹⁸⁴ de Gibraltar y las que's troben en la estació d'Argecilla, de Licea, y altres. Las primeras, explorades per Mr. Brome,¹⁸⁵ donaren exemplars del mateix tipu que las de la

¹⁸⁰ Text suprimit: "atuells".

¹⁸¹ Text suprimit: "com entre nosaltres".

¹⁸² Lartet publicà els resultats del seu treball a Cueva Lóbrega a Louis Lartet, "Poteries primitives, instruments en os et sílex taillés des cavernes de la Vieille Castille (Espagne)", *Revue Archéologique* 13 (1866): 114-134.

¹⁸³ Text suprimit: "de pedra".

¹⁸⁴ Text suprimit: "exploradas".

¹⁸⁵ Frederick Brome (?). Militar i arqueòleg. Fou, entre d'altres, el governador de la presó militar de Gibraltar. Entre el 1863 i el 1869 excavà diverses coves de Gibraltar. Les seves troballes foren publicades per George Busk, *On the Caves of Gibraltar in which Human Remains and Works of Art have been found* (1868).

Muger; las demás, estudiadas per Vilanova y Piera y Nicanor de la Peña,¹⁸⁶ presentan análogas circunstancias, revelant llur sincronisme. Dintre d'aquest any, l'arqueòlech Gomez-Moreno,¹⁸⁷ n'ha estudiadas moltes mes en tota la regió andalusa,¹⁸⁸ completant sas investigacions lo Sr. Bonsor¹⁸⁹ en varis llochs de la regió, y també [64] l'ilustre Lluís Siret, qui n'estudiá un centenar. Totas segueixen lo tipo de la necrópolis antequerana de que parlarém aviat; aixó es, una cambra sepulcral, circular, en la qual s'hi óbren ninxos laterals arrodonits, y una galeria y un vestíbul descobert, ab portas de divisió, un montícul á plataforma, qual base cinyeix una filera de pedras, recordant los bassaments dels túmuls de l'Assia menor y d'Etrúria, y un semicircul davant del ingrés, delineat, per una altra filera de pedras. Son aparell es de mampostería menuda. La coberta era en forma de fondo de panera, (encorbeillement), aguantada, á voltas, ab un pilar de fusta ó de pedra, que s'alsava del mitj de la cambra; y la coberta del corredor ó galeria tenia igual disposició, y davegadas era formada ab verdaderas dovellas, recordant tot las construccions orientals. A voltas, també, davant d'aqueixos monuments, se veyan alineacions de petits obelishs; las portas, en general, eran formadas ab tres pedras de [65] tamany considerable.

La abundancia de monuments megalítichs que 's trovan per tota la Andalucía y la similitut que presentan ab las dels paissos del Nort, especialment los Irlandesos, fá afirmar als arqueòlechs del país, que deu reconeixerse que¹⁹⁰ la Tartesia fou lo país d'origen d'aqueixos grans monuments que arreu admiran per sa grandiositat.

Los tantas vegadas esmentats germans Siret, han deixat ben demostrada la existencia d'una civilisació autóctona en lo Sud-Est de la Hispania primitiva, representada pel poble turdetá, ó del Argar, y sa similitut ab lo poble prehelénich que bastí la llegendaria Troya, la Hissarlik d'Schliemann, la Micenas de la Grecia arcáica. L'oblit en que sempre s'ha tingut per los autors antichs y

¹⁸⁶ Nicanor de la Peña (?). Farmacèutic. Fou el descobridor del jaciment prehistòric d'Argecilla (Guadalajara).

¹⁸⁷ Manuel Gómez-Moreno Martínez (Granada, 1870 – Madrid, 1970). Arqueòleg. Catedràtic d'Arqueologia Àrab de la Universitat de Madrid. Entre les seves obres destaquen *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI* (1919), *Misceláneas. Historia-Arte-Arqueologia. Primera serie: La Antigüedad* (1949), *Arte árabe español hasta el siglo XII* (1951) i *Adam y la prehistoria. Historia primitiva del hombre* (1958).

¹⁸⁸ Casades es referia a Manuel Gómez-Moreno, "Arquitectura tartesia: la necrópoli de Antequera", *Boletín de la Real Academia de Historia* 47 (1905): 81-132.

¹⁸⁹ George Bonsor (Lilla, 1855 – Mairena del Alcor, 1930). Pintor, arqueòleg i historiador. Fou un dels pioners de l'arqueologia a l'estat espanyol, gràcies als seus treballs a Carmona, Los Alcores, Baelo Claudia, Setefilla, etc. Entre les seves obres destaquen *Tartesse* (1922), *Tartessos* (1928), *Early engraved ivories in the collection of The Hispanic Society of America* (1931) i *An archaeological sketch-book of the Roman necropolis at Carmona* (1931).

¹⁹⁰ Text suprimit: "Espanya".

moderns d'aqueixa civilisació hispànica ha fet que passés despercebuda [66] per la generalitat una de las páginas mes complerta de la antigua civilisació [sic] al extrèm del Occident de Europa. Es d'are, que la llum s'es feta, y s'han admirat los arqueólechs de las grans trovas que son uns testimonis irrecusables d'un [sic] cultura molt avansada en un [sic] temps molt reculats.

Una vegada mes ha quedat comprovada la afirmació, que s'havia cregut atrevidíssima, d'una civilisació occidental, germana, ó filla, com vulga anomenarsela, de la gran cultura oriental, y la possibilitat de que desde aqueix estrèm d'Europa s'expandís envers las regions del septentrió.

La maravellosa necrópolis antequerana y 'ls descobriments que á la antiqüíssima Gades y altres llochs del Sud d'Espanya, prou clar ho declaran, y entre tots, la célebre cova de Menga. *Cova de Menga*. Se trova aqueixa importantíssima construcció megalítica situada [67] en lloch rialler y pintoresch aprop d'Antequera. Es, tal vegada, 'l monument megalítich mes notable d'Espanya y, sense rival, entre 'ls demés¹⁹¹ que,¹⁹² 's véuhen espargits per tota la Andalucía. Los mes famosos de las regions septentrionals d'Europa, li¹⁹³ podrien dir¹⁹⁴ pare. Un arquitecto, d'apellido catalá, 'l Sr. Mitjana,¹⁹⁵ en 1847, fou qui cridá l'esment dels sábis sobre aquell monument prehistorich, quan servia de miserable aixopluch á una infelís masella, dita Dominga, d'ahon lo diminutiu Menga, ab que 's batejá 'l monument, á la qual se la tenia per bruixa y ab pactes ab lo diable. Gracias á tal superstició la Cova de Menga no ha sigut bárbarament aterrada com tantas otras de la regió andalussa.

Un túmulus abriga y resguarda 'l portentós dólmen, ab sa galeria coberta y càmra circular. Aprop [68] d'aqueixa construcció, 'ls germans Viera¹⁹⁶ n'exploraren una altra d'igual disposició¹⁹⁷ si bé de menys importancia que la de la Menga, per esser aquesta de proporcions colossals. La perfecció del tallat dels enòrmes còdols que la forman, feu suposar si s'emplearian instruments de metall en sa construcció, mes, examinadas las llosas atentament, resulta ab evidencia que, sols ab¹⁹⁸ eynas de pedra, se bastí 'l gegantí monument. Tan

¹⁹¹ Text suprimit: "d'Europa".

¹⁹² Text suprimit: "en gran part, se".

¹⁹³ Text suprimit: "poden".

¹⁹⁴ Text suprimit: "germá".

¹⁹⁵ Rafael Mitjana i Ardison (Málaga, 1795 – 1849). Arquitecte de l'Ajuntament de Málaga. Entre el 1842 i el 1847 va fer treballs per netejar i protegir el dolmen de Menga. Va publicar el resultat de les seves intervencions a *Memoria sobre el templo druida hallado en las cercanías de la ciudad de Antequera* (1847).

¹⁹⁶ Casades es referia a José (Sevilla, 1860 – Antequera, 1937) i Antonio Viera Fuentes (Sevilla, ca. 1873 – 1924), jardineros municipals d'Antequera i descobridors dels dòlmens de Viera (1903) i El Romeral (1904).

¹⁹⁷ Text suprimit: "y importancia".

¹⁹⁸ Text suprimit: "atuells".

interessant com las covas de Menga y de Viera, es la dita del Romeral, en la mateixa contrada antequerana, recoberta del túmulus, també ab galería ó corredor y¹⁹⁹ ab duas cambras circulars al acabament, revestidas de grans llosas, trevalladas ab notable perfecció y ab eynas de pedra, presentant la particularitat los murs de la galería d'esser fets ab aparell de mampostería²⁰⁰ molt grollera.

[69] La particularitat mes sortint d'aqueixos monuments megalítichs andalussos, es la gran analogía que presentan ab los sepulcres ab cúpula de la Grecia arcáica, qual tipo 's trova en lo conegut pels arqueólechs ab lo nom de Tresor d'Atreo, á Micenas, y altres monuments semblants de l'Atica, especialment los d'Eléusis, Toricos, Ménidi, Orcomenos y altres d'aquell clássich país. Per lo tan, aqueixos megalítichs²⁰¹ tartéssis presentan tantas analogías ab los de la²⁰² Hélade primitiva, que 's podria créure que uns y altres monuments foren bastits per un mateix poble. Mes endavant veurém confirmada aqueixa encare misteriosa relació entre 'ls pobles de la Tartessia y de la Grecia arcáica, que á Micenas deixa tan hermosas mostras de sa gran cultura. ¿Fou deguda á influencias del poble fenici, que ho aprengué tot lo que sabia del egipci? Está en lo possible.

[70] Com sia que la estructura d'aqueixas covas no es igual, pot suposarse que sa construcció no fou coetánea, representant un llarch periodo transcorregut entre unas y otras, efecte de las diversas inmigracions de pobles que arribaren á las costas hispanas en busca dels metalls d'aquella regió, y especialment de la plata, com havem dit. D'aqueixas inmigracions vingudas d'Orient aprengueren los aborigens la nova manera de construir 'ls enterraments y de treballar los utensilis, adornos y armas que, entre nosaltres, caracteriza 'l periodo neolítich. Sembla aixó mes lógich que no teorisar buydament. Si algun dubte hi hagués n'hi hauria prou examinant las condicions constructivas de la necrópolis de Antequera, fetas ab materials d'extraordinaria magnitud y del consegüent pes, revelant lo grau d'avensament que en arquitectura arribaren los habitants de la Tartessia en son contacte ab los Orientals, de quins aprengueren son art y sa indústria, per medi dels Fenicis.

[71] *Grutas ab inscripcions*. Cosa curiosa²⁰³ y que han cridat l'estudi dels arqueólechs, son las inscripcions trovadas en las grutas ocupadas per nostres aborigens de la edad de la pedra pulida. Aqueixos símbols, geroglífichs ó lo que sían, grollerament pintats ab colors foscos, representan, infantilment, la lluna, lo sol, l'arch, las fletxas, espasas, arbres, quadrepodos, la figura humana etc. Entre

¹⁹⁹ Text suprimit: "cambra".

²⁰⁰ Text suprimit: "la llosa".

²⁰¹ Text suprimit: "andalussos".

²⁰² Text suprimit: "antigua".

²⁰³ Text suprimit: "y ben notable".

las covas mes notables en aqueix sentit figuran las de Velez Blanco, las de Almeria, Altamira y altres. Sobre aquesta darrerament²⁰⁴ citada s'ha obert una verdadera campanya entre 'ls arqueólechs y antropólechs extranjeros, escatint, fins apassionadament, lo valor, antiguetat y fins autenticitat de las nombrosas pictografias que omplen las parets d'aquella cova. La Revue Anthropologique, de Paris, ha omplert algunas de sas planas estudiant tan curiosa estació proto-histórica.²⁰⁵

[72] *Camps fortificats*. No podém deixar d'esmentar altres testimonis de la proto-historia hispánica, consistents en los camps ó recintes fortificats.

Castelló (España).²⁰⁶ Qui doná notícia primerament d'aqueixas estacions antiqüíssimas fou lo Rvnt. Sans²⁰⁷ y 'l Sr. Landerer.²⁰⁸ En una alta montanya del Mestrat, coneguda per la Mola de Chert, província de Castelló de la Plana, existeix un monument d'aqueixa índole. Murs de pedra seca limitan lo clos fortificat en los indrets ahon la singlera no arriba. Al interior restan vestigis del emplacament d'habitacions primitives. Aqueixos estatges humans tenian lo plán oval, de 2 á 6 metres de diámetro, uns agrupats, altres isolats. Se trováren destrals de sílex y puntas de llansa de diorita, ab²⁰⁹ ossos d'animals quals espécies son vivents encáre. Com á tipo en sa classe es notable; trovantsen d'análoga disposició en l'extrém Noroest d'Espanya y á Estremadura; deventnos concretar á ferne esment, sense mes detalls, porque ja 's fá pesada aqueixa cinematográfica exposició de la Prehistória hispánica.

[73] Mes, no la podém donar per finida sense fer esment d'altre recort dels temps primitius. Nos referim á las anomenadas ciutats lacústres, ó palafitos; aixó es, l'aplech de cabanas situadas en llachs ó estanys, sostingudas aquellas habitacions per peus drets, clavats en lo fons de l'aygua. Se creu que aqueixas primitives agrupacions, en mitx de l'aygua, allá ahont eran possibles, obehia á la

²⁰⁴ Text suprimir: "(Vide la Revue Anthropologique 1904)".

²⁰⁵ Casades probablement es referia a treballs com el d'Émile Cartailhac, "Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira. 'Mea culpa' d'un sceptique", *L'Anthropologie* 13 (1902): 348-354 i Émile Cartailhac i Henri Breuil, "Les peintures et gravures murales des cavernes pyrénéennes. I. Altamira", *L'Anthropologie* 15 (1905): 625-644.

²⁰⁶ Text suprimir: "Un dels primers camps ó recintes fortificats de que 's doná notícia als estudiosos fou lo descobert per".

²⁰⁷ Ambrosio Sanz (?). Sacerdot. Segons Landerer, fou el descobridor del poblat de La Mola Murada (Xert).

²⁰⁸ Josep Joaquim Landerer i Climent (València, 1841 – Tortosa, 1922). Astrònom i geòleg autodidacta. El 1876 va fundar un laboratori i gabinet geològic a Tortosa. Entre les seves obres relacionades amb l'arqueologia destaquen *Monografía paleontológica del piso áptico de Tortosa, Chert y Benifazá* (1872) i *Principios de Geología y Paleontología* (1878). Sobre els seus treballs arqueològics al Baix Maestrat que esmentava Casades, vegeu Josep Joaquim Landerer, "El Maestrazgo en los tiempos prehistóricos", *La Ilustración Española y Americana* 98 (1880): 402-403.

²⁰⁹ Text suprimir: "restos".

necessitat de la defensa contra 'ls animals danyins ó també pera resistir á las gentes bárbres del interior.

[73bis] *Ciutats lacustres*. No son²¹⁰ los palafitos, que tant de nom han donat á Suissa, exclusivas d'aqueixa hermosa regió. A Galícia, que es la verdadera Suissa espanyola, se n'hi trovan abundantment, essent²¹¹ esmentadas per Molina,²¹² autor del sigle XVI, qui conta que en l'estany de Las Lamas se sentia de nit, un soroll com lo bram del bou, fenómen que en l'estany de Castelló d'Ampúrias s'observa encare, y que la gent del país ne diu lo bruél. Mes, lo que cridá l'esment de Molina fou, que al²¹³ venir baixas las ayguas, s'hi²¹⁴ veyan en son llit, objectes de ferro, pedras trevalladas, mahons, teulas, vasos y altrás cosas, que²¹⁵ li causavan gran admiració, diu aquell autor. Altres posteriors, copiantlo, refereixen los mateixos fets. Se tracta d'una estació lacustre. També n'hi ha á Carregal y á Villaverde. Aqueixas estacions, ab los kjöekmöeddings, han donat mes exemplars de la vida sedentaria, que cap altra estació primitiva.

[74] *Veneració supersticions megalítichs*. En la península hispánica perdurá per llargas centurias la veneració dels monuments megalítichs, especialment las pedras dretas, ó pedras fitas,²¹⁶ menhirs, segons la clasificació dels arqueólechs.²¹⁷ En los Concilis del sigle V y següents se condempna, com á pagana, la veneració d'aqueixas pedras que 'l poble no vegé alsar per ningú, ni conservá memòria de qui las erigís, costum molt extesa desde 'l centre de Ibèria á la Galia. En lo sigle XI la Iglesia degué condempnar una vegada mes las supersticions que despertavan en la gent de la época aqueixas misteriosas pedruscallas que arreu existian.²¹⁸ Malgrat los esforços dels Concilis, las tradicions sobre 'ls megalítichs han durat, y si la llum de la²¹⁹ ensenyansa cristiana feu, en part, fugir y soterrarse á las gojas y encantadas, bruixas y donas d'aygua, la pietat popular cambiá aquells sers dimoniachs, ab los Sants y Santas del Catolicisme y [75] fins atribuint á la Santíssima Verge Maria certs miracles qual memoria conservan los proto-histórichs megalites. Ha sigut precisa la moderna crítica y 'ls estudis arqueològichs iniciats en lo sigle XVI, pera saber á

²¹⁰ Text suprimit: "las ciutats lacustres".

²¹¹ Text suprimit: "conegudas".

²¹² Juan de Molina (Málaga, ? - ?, 1574-1577). Escriptor i sacerdot. L'obra a la que es referia Casades és *Descripción del reyno de Galizia y de las cosas notables de él, con las armas y blasones de los linajes de Galizia, de donde proceden señaladas casas en Castilla* (1550), que va publicar amb el nom de Bartolomé Sagrario de Molina.

²¹³ Text suprimit: "restar".

²¹⁴ Text suprimit: "veuhén".

²¹⁵ Text suprimit: "son dignas".

²¹⁶ Text suprimit: "dolmen".

²¹⁷ Text suprimit: "La Iglesia".

²¹⁸ Text suprimit: "Perduda".

²¹⁹ Text suprimit: "doctrina".

qué aténdrens sobre l'origen y destí d'aqueixos antiquíssims monuments. Avuy ja ningú creu que fossen altars druidichs, ni menos obra exclusiva dels celtas, com durant tota la primera mitat del sigle XIX se sostingué per alguns arqueòlechs. Los nombrosos exemplars expandits arreu en lo territori de las Hispánias, ahon may hi han hagut druidas, y en certs punts, tampoch hi arriváren may los celtas, han demostrat lo que verdaderament eran los menhirs y 'ls dólmens, las antas y mamôas de la península; monuments funeraris, y res mes. ¡Conservémlos,²²⁰ perque son los primers y mes autèntichs fulls de la nostra historia primitiva; y si, [76] portats pel esperit escèptich de nostre temps, nos volém enriure de las vellas supersticions y pintorescas llegendas ab qué la poesia y la imaginació del poble los envolcálla; venerémlos, no obstant, porque á sota d'aquellas informes pedruscállas hi dormen las reliquias de nostre mes allunyat passat, y s'hi arrela profundament, la llevar que hi posá la má de Deu, convertida en lo corpulentíssim árbre de la pátria, de forta soca y magestuosa brancada, que á tots; mort, vius y no-nats encare 'ns aixopluga amplament.

M'havia proposat en [77] aquesta conversa, parlarvos de la prehistoria de Catalunya y de las Balears. Mes, hauré de férne una 2ª part, del parlament d'aquesta vetlla; deixántho pera la vinenta; si Deu ho vol y la vostra complacencia, (que es molta, y que de tot cor vos la agrahéixos), m'hi ajuda.

12 Novembre 1905.

Annex: La conferència a la premsa de l'època

1. Resum de la conferència (La Veu de Catalunya, 14/11/1905, p. 2)

Conversas d'Arqueologia. En la tercera conversa de las que sobre Arqueología dona al Centre Excursionista de Catalunya l'erudit arqueòlech don Pelegrí Casades y Gramatges [sic], tracta'l conversant de las Edats preshistóricas a la península Ibérica.

Explica'l senyor Casades la situació de la nostra península segons els geòlechs en aquellas Edats, dient que era'l pas, el nus que lligava l'Orient ab l'Occident per las terras del Atlántich, que ha immortalisat en sa monumental obra, el nostre gran poeta mossen Cinto Verdaguer.

Després de donar una lleugera, pero clara idea de las primitivas inmigracions, passá a descriure las regions de la península que havían sigut objecte d'estudi pels arqueòlechs ja estrangers, ja indígenas. Aquestas son tota

²²⁰ Text suprimit: "y venerémlos nosaltres".

la del Oest, o sia'l regne de Portugal, part de l'Andalusia y las del Nort-Est de la península.

Exposa'ls monuments trobats a Portugal, testimonis dels diferents períodes reconeguts en els estudis avant-històrics y característics d'una rassa, si bé primitiva molt civilisada, com ho demostran els atuells y l'infinitat d'altres objectes que s'han trobat.

De lo que toca al actual estat espanyol estudiá també'ls testimonis de las primitivas generacions que demostran que ja en aquells temps remotíssims estavan totalment diferenciadas las rasses que ocupavan la península, puig si bé corresponen els documents trobats en diferents comarcas y estacions, a mateixas èpocas y iguals fins, son diferents entre sí pel carácter propi de cada una.

Dedicá, pera acabar, el senyor Casades, un recort als sabis que han estudiat aquellas Edats en la nostra península, y digué que guardava'l parlar d'aquesta època, a Catalunya y Mallorca, pera la conversa vinenta.

El conferenciant exposá devant dels oyents, per medi del aparell de projeccions, algunas vistas de monuments megalítichs ibèrichs, entre ells els tant notables com la cova anomenada Menga, las del Romeral tan semblants a las construccions micénicas, etc.

Cada dia son més interessants aquestas conversas que dona'l senyor Casades als socis del Excursionista; la prova és l'interés ab que las segueixen els oyents que cada dia son més nombrosos y els aplausos ab que coronan las autorizadas paraulas del conversant.

2. Resum de la conferència (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya 131 (1905), p. 382)

Dia 11. Conversa III. Pre-historia y proto-historia hispànica. – Regions de la Península que han sigut objecte d'estudi. – Portugal, nord-est d'Espanya y Catalunya. – Autors que s'han preocupat de la pre-historia hispànica. – Estacions explorades. – Primitives immigracions. – Edats de la pedra tallada, de la pedra pulida y dels metalls a la Península ibèrica. – Exemplars descoberts de l'industria dels primitius habitants del país. – Monuments megalítichs. – Les arque, coves, navetes y talayots de les illes Balears. – Muralls ciclòpees de Tarragona, Girona, Olèrdula, etc., etc. – Altres records dels pobles primitius en el nord-est de la Península. – Consideracions generals.

Figures

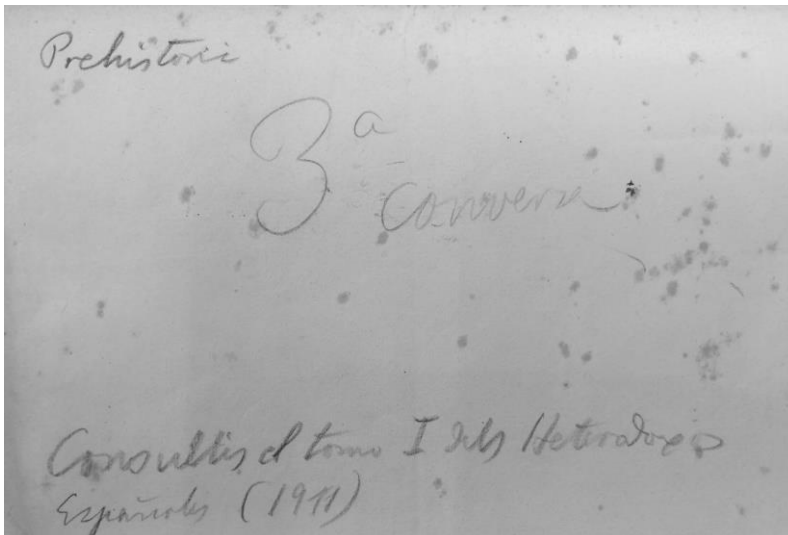
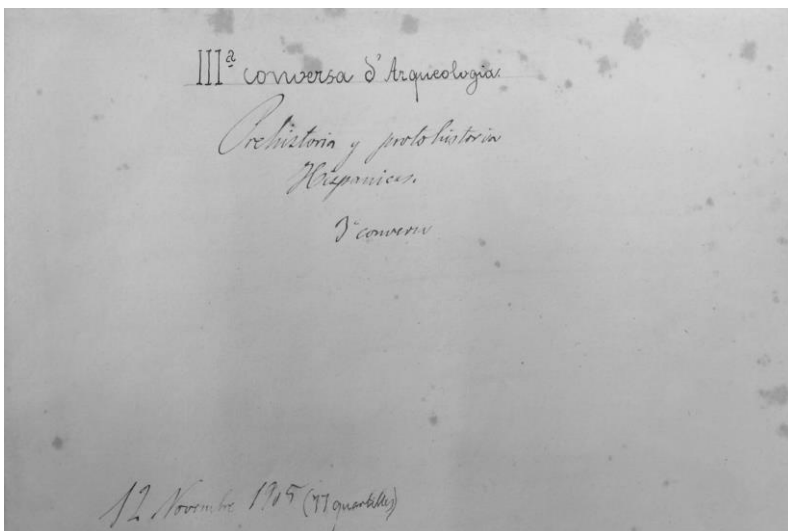

Fig. 1. Portada i contraportada del plec que conté el manuscrit de la conferència